

חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: עדויות מהשדה וסיכום תהליך למידה

ריכזו וערכו: נעמי מנדל-לוי ואיתי ארצי

היזמה למחקר יישומי בחינוך
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל

עדויות מן השדה וסיכום תהליך למידה

דוח פעילות

ריכזו וערכו:

נעמי מנדל-לוי ואיתי ארצי

תשע"ו, 2016

היזמה למחקר יישומי בחינוך

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

ירושלים, תשע"ו, 2016
היזמה למחקר יישומי בחינוך
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

עריכת לשון: עדה פלדור
הפקה והגהות: אילה ולודבסקי
עיצוב: אסתי ביהם
עיצוב כריכה: סטודיו שמעון שניידר

מסת"ב: 978-965-7601-07-05

המסמך רואה אור בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (תשע"ו), ומונגש לציבור בכתובת
<http://education.academy.ac.il>
בכפוף לרשיון ייחוס – שימוש לא מסחרי – שיתוף זהה (CC-BY-NC-SA), לא כולל זכויות תרגום.

בכל שימוש במסמך או ציטוט ממנו יש לאזכר את המקור כדלקמן:

מנדל-לוי, נ' וארצי, א' (עורכים). *חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: עדויות מהשדה וסיכום תהליך למידה, דוח פעילות*. היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. ירושלים: תשע"ו.

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים נוסדה בשנת 1959. חברים בה כמאה מדענים ומלומדים מן השורה הראשונה של ההשכלה והדפעת במדינת ישראל. חוק האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, התשכ"א-1961, קובע כי מטרתיה ומשימותיה העיקריות הן לטפח ולקדם פעילות מדעית, לייעץ לממשלה בענייני מחקר ותכנון מדעי בעלי חשיבות לאומית, לקיים התקשרויות עם גופים מקבילים בחוץ לארץ, לייצג את המדע הישראלי בגופים ובאירועים מדעיים בינלאומיים ולהוציא לאור כתבים שיש בהם כדי לקדם את המדע.

היזמה למחקר יישומי בחינוך מעמידה לרשות מקבלי החלטות בחינוך ידע מדעי עדכני ומבוקר. ידע כזה חיוני לגיבוש מושכל של מדיניות ולתכנון מיטבי של התערבויות – לשיפור הישגי החינוך בישראל.

חזון היזמה: ידע מחקרי הוא מרכיב חיוני בתכנון מדיניות ציבורית או התערבות רחבת-היקף. בשלב התכנון ידע מחקרי מבוקר תומך בגיבוש מדיניות שסיכויי הצלחתה טובים יותר, ולאחר מכן הוא זה שמאפשר דיון ציבורי רציונלי. היזמה מיישמת חזון זה בתחום החינוך.

דרכי הפעולה של היזמה: היזמה עוסקת בנושאים שמעלים מקבלי החלטות, ומתייעצת עם בכירים במשרד החינוך ועם בעלי עניין נוספים. ועדת ההיגוי של היזמה, שאותה ממנה נשיא האקדמיה הלאומית, אחראית על תכנית העבודה של היזמה ועל תהליכי השיפוט של התוצרים. היזמה פועלת באמצעות ועדות מומחים ועל ידי זימון מפגשים לימודיים משותפים לחוקרים, לאנשי מקצוע ולמקבלי החלטות. היא מפרסמת את תוצרי עבודתה ומנגישה אותם לציבור הרחב. חברי ועדות המומחים מכהנים בהן בהתנדבות.

תולדות היזמה: היזמה הוקמה בשלהי שנת 2003 – מיזם משותף של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, משרד החינוך ויד הנדיב. מתחילת שנת 2010 היזמה פועלת כיחידה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. בקיץ תש"ע (2010) הוסיפה הכנסת תיקון לחוק האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, והסדירה את אופן ההתקשרות בין משרדי ממשלה המבקשים ייעוץ – לבין האקדמיה. היזמה היא המנהלת את פעולות הייעוץ שהאקדמיה נותנת בתחום החינוך לממשלה ולרשויות שונות.

צוות מומחים לנושא חינוך בלתי פורמלי

ועדת ההיגוי של היזמה למחקר יישומי בחינוך נענתה לפנייה חיצונית והקימה צוות מומחים להובלת תהליך לימודי בנושא החינוך הבלתי פורמלי בישראל. מטרת התהליך הן:

- היכרות עיונית עם התחום
- היכרות ראשונית עם העשייה והעושים בפועל בישראל
- הבנה של דרכי עשייה (בישראל ומחוץ לה) שמחקר מצא כי הן מועילות לקידום מטרות חברתיות, לימודיות או אחרות

המושג 'חינוך בלתי פורמלי' הוא שער לעולם רחב של מטרות, ארגונים, דרכי פעולה, קהלי יעד ושחקנים. חוקרים שונים מגדירים באופנים שונים את השדה, וטווח ההגדרות נע בין כל סוג של למידה המתרחשת בחיים לבין פעילות חינוכית ספציפית המיועדת לקהל מסוים ומאופיינת במטרות ויעדים מוגדרים (למשל השתתפות בתנועת נוער או לימוד כישורי מחשב בגיל השלישי). בהתאם לעושר המטרות והצרכים השונים של קהלי יעד מגוונים זוהי גם זירה מרובת שחקנים ומטבעה חסרה שלטון מרכזי. השחקנים המרכזיים בשדה הבלתי פורמלי הם משרדי הממשלה, רשויות השלטון המקומי, המגזר השלישי והמגזר הפרטי.

מסורת של חינוך בלתי פורמלי קיימת בישראל עוד מלפני קום המדינה. במהלך השנים הלך החינוך הבלתי פורמלי והתגוון – במטרות ובדרכי פעולה – במקביל לשינויים בחברה, בתרבות הפנאי, בצרכים ובאורחות החיים.

מהלך הלימוד של צוות המומחים נפרש על פני שנה במטרה למפות חלק מן הפעילות הענפה המתקיימת בשטח וכן על מנת ליצור תשתית מושגית ואמפירית ראשונית.

חברי צוות המומחים:

פרופ' שלמה רומי (יור') – אוניברסיטת בר אילן
 גב' נסרין חדאד חאג' יחיא – אוניברסיטת תל אביב
 פרופ' גד יאיר – האוניברסיטה העברית בירושלים
 ד"ר חגית קליבנסקי – המכללה האקדמית בית ברל

מרכזי הצוות:

ד"ר נעמי מנדל-לוי
 איתי ארצי

תודות

דוח זה הוא פרי עבודתם המסורה של שותפים רבים מהאקדמיה ומה"שטח". עם השלמת הדוח אנו מבקשים להודות לכל מי שתרום מזמנו, ממומחיותו ומרצונו הטוב לתהליך הלימוד ולהשלמת הדוח.¹

חברי צוות המומחים

תודה לפרופ' שלמה רומי, יו"ר הצוות, שהנהיג והוביל את תהליך הלימוד בשום שכל, בתבונה ובסבלנות. תודה לחברי צוות המומחים גב' נסרין חדאד חאג' יחיא, פרופ' גד יאיר וד"ר חגית קליבנסקי שהקדישו, בהתנדבות, שעות רבות מזמנם לקריאת סקירות מדעיות וחומרי רקע הקשורים לפעילות ולהשתתפות במפגשי הלימוד, שנערכו בתכיפות. תודה על האפשרות ללמוד מכם ואיתכם על פניו המרובות של שדה החינוך הבלתי פורמלי.

אורחי המפגשים הלימודיים

מהרגע הראשון שבו התחלנו ללמוד את שדה החינוך הבלתי פורמלי, היה ברור שלא די במפגש עם אנשי אקדמיה, אלא עלינו ללמוד גם ממחנכים ומנהלים הפעילים בשדה. לשם כך פנינו לאנשים רבים שהסכימו לפנות מזמנם ולבוא למפגש לימוד עם צוות המומחים – בהתנדבות ובלוח זמנים צפוף – כדי לאפשר לנו ללמוד על עבודתם החינוכית. אנו מודים לכל אורחי המפגשים הלימודיים שהגיעו והעשירו אותנו בידיעותיהם וניסיונם:

אורחי המפגש הראשון: גב' דוריה אבו עיטה – מנהלת אגף חינוך בעיריית טייבה; גב' חיה גוזלן – מנהלת היחידה לחברה ונוער, עמותה לחינוך בלתי פורמלי, עיריית נתניה; גב' סיון גולדמן – מנהלת המרכזים הקהילתיים במועצה האזורית גלבע; מר אלי דרור – סמנכ"ל תפעול, עמותת אופנים; גב' בת אל רויטל סויסה – מנהלת מחלקת הנוער העירונית, עיריית קריית גת; מר אדיר קאן – מנכ"ל עמותת אופנים; מר רונן קובלסקי – מנהל מטה שטח, המינהל לפיתוח תכניות קהילתיות, החברה למתנ"סים; מר חנן רפיעי – סגן ומ"מ ראש המועצה, מחזיק תיק החינוך, מבשרת ציון; גב' הדרה רוזנבלום – סגנית מנהל האגף החברתי-קהילתי – תלמידים ונוער, משרד החינוך.

אורחי המפגש השני: מר יונתן (גיוני) אריאל – מנהל תכנית 'מקום', הסוכנות היהודית לארץ ישראל; גב' רותם בורשטיין-נימני – בוגרת התכנית לחינוך בלתי פורמלי בבית ברל ומנהלת תכניות, תחום ילדים, אשלים-גיוינט; ד"ר יעל ברנהולץ – יועצת לאגף תכנים, תכניות הכשרה והשתלמויות במינהל חברה ונוער במשרד החינוך; מר ירון גירש, רכז אקדמי, תכנית מנדל לתנועות הנוער; פרופ' זהבית גרוס – ראש ההתמחות לניהול ופיתוח מערכות חינוך בלתי פורמליות, אוניברסיטת בר אילן; מר יוסי זגורי – מפקח, המינהל לחינוך התיישבותי, פנימייתי ועליית הנוער במשרד החינוך; גב' דבי זרוד – סטודנטית לתואר ראשון במסלול קידום נוער בחוג לחינוך בלתי פורמלי במכללת דוד ילין; גב' נלי מרקמן – רכזת ההדרכה בתנועת הצופים; פרופ' מרדכי ניסן, מנהל תכנית מנדל לתנועות הנוער; פרופ' רויטל סלע-שיוביץ – ראש החוג לחינוך בלתי פורמלי, מכללת דוד ילין.

אורחי המפגש השלישי: גב' שני גרנות – רכזת שנת שירות 'במעגל'; מר שאול דה-מלאך – מזכ"ל תנועת עזרא; מר נפתלי דרעי – מזכ"ל מועצת תנועות הנוער (מת"ן); מר עמיצור דמרי – ראש תחום צעירים בגיוינט

¹ השמות להלן מופיעים לפי סדר אלפביתי של שמות משפחה; התפקיד או השייך הם כפי שהיו בזמן כתיבת הדוח.

ישראל; מר איתי זידנברג – מזכ"ל השומר הצעיר; מר אלון זיו – מנהל השקעות חברתיות, קרן שח"ף; גב' מורן כהנא – מנכ"לית תנועת 'תרבות'; מר יוסי מלכה – מנכ"ל מרכז 'מעשה'; מר טוני נאסר – רכז הקנים הערביים בנוער העובד והלומד; מר בני פרינץ – מנכ"ל הגרעין התורני בלוד.

אורחי המפגש הרביעי: מר עלי אבו אלקיעאן – מנהל המתנס"ס בחורה; מר מאג'ד אבו־בלאל – מנכ"ל עמותת 'צעד קדימה לקידום החינוך ברהט'; מר נביה אבו־סאלח – מנהל מחלקת חינוך בעיריית סח'ינ; גב' נוואל אבו־עיסא – ראש תחום תרבות וקהילה בבית הגפן וראש תחום קהילה בחברה הערבית בעיריית חיפה; מר ויאאם בלעום – הוועד המנהל של עמותת 'בלדנא'; מר עאדל ח'טיב – סגן מנהל מחוז צפון של החברה למתנ"סים; גב' קמר טאהא – רכזת פרויקטים בעמותת 'בלדנא'; מר נאיל קאדרי – מנהל יחידת הנוער בעיריית טירה; מר אסף רון – מנכ"ל בית הגפן.

תודתנו נתונה גם לאנשי מינהל חברה ונוער במשרד החינוך שחלקו עמנו את חזונום בנוגע לחינוך הבלתי פורמלי ולימדו אותנו על מקומו המרכזי של המינהל בשדה החינוך הבלתי פורמלי. אנו מודים למר דני רוזנר, מנהל המינהל; לגב' טליה נאמן, מנהלת אגף תכנים, תכניות הכשרה והשתלמויות; לגב' רות קנולר, ממונה ארצית פיתוח מקצועי, אגף תכנים; ולמר שמעון שמעון, ראש מטה המינהל.

הסיוור הלימודי

תודה למארחינו בסיוור הלימודי שקיימנו בצפון הארץ, שאפשרו לנו ללמוד על המאפיינים והאתגרים העומדים בפני פיתוח וקידום של שדה החינוך הבלתי פורמלי בצפון. ממפעלות חינוך וחברה: גב' טל לייבמן – רכזת הדרכה תחום צרכים מיוחדים; מר מירון לוי – מנהל אזור גליל; מר שחר קמה – מנהל אזור עמקים. מעמותת אוונגרד: גב' נועה ארליך – מנהלת מקצועית ומנהלת מתנדבים של העמותה; מר דיין אסד, מנהל מחלקת הנוער בעוספיא; גב' שאדיה כיוף – מנהלת סניף עוספיא של העמותה; גב' אורלי קלימשיין פלד – מנהלת ומייסדת העמותה. מר עופר ישראלי – מייסד ארגון 'שומרי הגן'. תודה למר רן לייבל, מנכ"ל איגי, ארגון הנוער הגאה, ולגב' ענבר הרוש גיטי, מנכ"לית עמותת אחריי! – שנפגשו עמנו וסייעו לנו ללמוד על ארגוני הנוער.

סקירות מדעיות

אנחנו אסירי תודה גם לכותבי הסקירות המדעיות שהקדישו שעות רבות לאיסוף חומרים, תצפיות, כתיבה ועריכה. אנו מודים על הזמינות והנכונות לעמוד בדרישות האקדמיות שהציבו חברי הצוות. אנו מודים לגב' צופיה חברוני שכתבה על מצב החינוך הבלתי פורמלי במבשרת ציון ולפרופ' זהבית גרוס וד"ר מירי גולדרט שכתבו את הסקירה על החינוך הבלתי פורמלי בגרמניה, הולנד ובמחוז אונטריו בקנדה.

תודתנו שלוחה גם לגב' שלומית שימרון, יועצת ארגונית למערכות חינוך, חברה וקהילה וכן לגב' קארן וייס משנה למנכ"ל קרן אבי חי, ולד"ר ליאורה פסקל, מנהלת תחום מחקר, הערכה ומדידה בקרן אבי חי, שנפגשו עמנו וסייעו לנו לתכנן וליישם את איסוף המידע לצורך יצירת תמונת המצב של החינוך הבלתי פורמלי במבשרת ציון.

תודה גם למי שתרמו להעשרת הסקירה על החינוך הבלתי פורמלי במוזיאונים, בספריות, בארגוני ספורט ובקונסרבטוריונים: גב' רעות פרסטר, מנהלת מחלקת החינוך במוזיאון פתח תקווה, וגב' מרים פוזנר, מנהלת ספריית "שער ציון – בית אריאלה" ומחלקת הספריות של עיריית תל אביב-יפו.

משיבים מהציבור הרחב לקול הקורא של הצוות

בבואו ללמוד על החינוך הבלתי פורמלי בישראל ביקש הצוות ללמוד על מגוון רחב ככל הניתן של פעילויות ויוזמות. בשל כך פנה הצוות לציבור בקיץ תשע"ה–2015 ופרסם קול קורא בבקשה לשלוח אליו מידע על מיזמים המתקיימים בתחום החינוך הבלתי פורמלי. אנו מודים לכל הכותבים: גב' מורית אברהם; גב' אפרת אהרוני; מר דניאל אופיר; גב' עידית אריאל; פרופ' דורית ארם; מר מיכה באלף; מר מויש ברדיצ'ב; ד"ר אורית גילור; גב' נועה הופנר; מר קובי וייס; גב' שירי טל; מר שמרון כהן; ד"ר אלי כהן-ג'ור; מר ליאור כספי; ד"ר הרי לנגבהיים; מר אורי מלכין; גב' נגם נגאח; ד"ר צבי פלטיאל; מר עידו פרומר; גב' איילת פרץ; פרופ' יהודה קידר; מר יוחאי רוטנברג; מר רמי רז; מר חנן רוזנברג; ד"ר שושי רייטר; גב' רבקה שטנצלר וד"ר תמי של.

צוות היזמה

תודה לחברים מהיזמה למחקר יישומי בחינוך: למנהלת היזמה ד"ר אביטל דרמון על תמיכה מקצועית ורעיונית, על עצות טובות למכביר ועל שאפשרה מרחב פעולה לעבודה עצמאית; לזיוה דקל, מינהלנית המשרד שתמכה וסייעה בעצות חכמות ומועילות; לרעות יששכר ולאילה ולודבסקי על תמיכה צמודה בהפקת הדוח, לעדה פלדור על עריכה לשונית מעולה ועל חכמתה, ולעודד בושריאן על האחוה והשותפות בדרך.

תודה ליד הנדיב שתמכה בתהליך הלימוד של שדה החינוך הבלתי פורמלי.

הדוח עבר הליך מקובל של שיפוט עמיתים בלתי תלוי. עורכי הדוח מודים על השיפוט, שסייע להבטיח את בהירותו, את איכותו ואת אי-תלותו. האחריות לתוכנו של הדוח מוטלת כולה על העורכים.

איתי ארצי, מרכז

נעמי מנדל-לוי, מרכזת

תוכן העניינים

1.....	תקציר
3.....	מבוא
3.....	מהו חינוך בלתי פורמלי? .....
4.....	חינוך בלתי פורמלי: גלגוליו של מושג.....
5.....	קווים לדמותו של החינוך הבלתי פורמלי בישראל.....
7.....	תיאור תהליך העבודה.....
7.....	מפגשים לימודיים.....
8.....	סקירות.....
8.....	סיור לימודי.....
8.....	קול קורא לציבור הרחב.....
8.....	מבנה הדוח.....
11.....	ההזדמנות שיצר 'חוק הנוער'.....
13.....	1. אופני חשיפה לחינוך בלתי פורמלי.....
13.....	1.א. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות הרשות המקומית.....
15.....	1.ב. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות מינהל חינוך חברה ונוער במשרד החינוך.....
16.....	1.ג. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות החברה למתנ"סים.....
18.....	1.ד. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות תנועות נוער וארגוני נוער.....
19.....	1.ה. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות קרנות פילנתרופיות ועמותות מגזר שלישי.....
22.....	1.1. סיכום: חינוך בלתי פורמלי: זכות יסוד או פריבילגיה?.....
23.....	2. דוגמאות לחינוך בלתי פורמלי בקבוצות וקהילות משימתיות.....
23.....	2.א. 'מעגל הקבוצות'.....
24.....	2.ב. 'תנועת תרבות'.....
26.....	2.ג. הגרעין התורני בלוד.....
26.....	2.ד. קרן שח"ף - שותפות חברתית פעילה.....
27.....	2.ה. סיכום: המתח בין חופש למיסוד.....
29.....	3. בין התמקצעות להגנה על 'שמורת טבע': הכשרת כוח אדם בחינוך הבלתי פורמלי.....
29.....	3.א. מסלולי הכשרה פורמליים במוסדות להשכלה גבוהה.....
31.....	3.ב. הכשרה תוך כדי עבודה (on the job training).....
35.....	4. במקום סיכום: דילמות מרכזיות.....
37.....	מקורות.....

41.....	נספח א': סדרי היום של המפגשים הלימודיים.....
45.....	נספח ב': סיכום סיור בארגוני חינוך בלתי פורמלי.....
49.....	נספח ג' : תגובות לקול הקורא לציבור.....
53.....	נספח ד': תקצירי סקירות מדעיות.....
59.....	תקצירי קורות חיים של צוות המומחים.....

תקציר

דוח זה מסכם תהליך לימוד בנושא חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל. תהליך הלימוד נפרש על פני שנה וכלל מפגשים עם אנשים רבים העוסקים בתחום, סיור במסגרות חינוך בלתי פורמלי, לימוד מסקירות מדעיות ואיסוף מידע מהציבור הרחב. צוות מומחים אקדמי הנחה את תהליך הלימוד ואף סייע בגיבושו. **הדוח, כמו תהליך הלימוד כולו, אינו מתיימר להציג תמונה שיטתית מקיפה ומלאה של תחום החינוך הבלתי פורמלי בישראל.** תחת זאת, הוא מציג בקצרה תיאור (לא ממצה) של שלוש סוגיות "גדולות" בתחום החינוך הבלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: הראשונה – דרכי חשיפה והזדמנות להשתתף בפעילויות חינוך בלתי פורמלי, השנייה – עולם הקהילות והצעירים והקשר שלו לחינוך בלתי פורמלי, והשלישית – הכשרת כוח אדם. סוגיה כבדת משקל נוספת שנבחנה היא החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית. מכיוון שחלק הארי של הדוח מבוסס על עדויות מן השטח, הוא אינו מציג המלצות לפעולה בתחום, אך הוא מסתיים בניסוח שאלות עקרוניות כפתח להמשך בירור, דיון ועשייה.

על אף שלחינוך בלתי פורמלי אין הגדרה אחת מוסכמת ואחד ממאפייניו הוא גבולות שמשתנים ממקום למקום ומתקופה לתקופה, הדוח כמעט אינו עוסק בבירור היסודות התאורטיים והנחות היסוד של התחום. מטרתו העיקרית היא להציג ולתאר בתמצות חלק לא מייצג מהעושים במלאכה – מטרותיהם, אופני פעולתם, הישגיהם וכן אתגרים וחסמים שאיתם הם מתמודדים. הכותרת 'חינוך בלתי פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל' משתקפת במציאות באין-ספור פעילויות הנחלקות לסוגים שונים, יש להן מטרות שונות, והן מופעלות וממומנות על ידי מגוון רחב של גופים ומוסדות – ממשלתיים, מקומיים, פילנתרופיים ופרטיים. בתהליך הלימוד ביקשנו להיפגש עם שחקנים מרכזיים בתחום וכן עם מגוון לא מייצג של ארגונים, גופים ומוסדות שמציעים פעילות בלתי פורמלית.

להלן מספר ממצאים עיקריים שעלו מתוך תהליך הלימוד:

שונות בהזדמנויות חשיפה לחינוך בלתי פורמלי: בישראל אין כיום גורם ממשלתי המתווה מדיניות בתחום של חינוך בלתי פורמלי, ואין חובה לספק חינוך מסוג זה לאף קבוצה באוכלוסייה. חוק חדש משנת 2011 מחייב רשויות מקומיות שבתחומן מתגוררים למעלה מ-1,000 ילדים ובני נוער למנות מנהל יחידת נוער, אך סמכויות המנהל מוגבלות ביותר ולחוק אין עדיין גיבוי במשאבים ממשליים. במצב דברים זה, שגשוגו של החינוך הבלתי פורמלי ברשות המקומית נתון להחלטתו של ראש הרשות, ומתהליך הלימוד עולה כי קיימת שונות עצומה בין המחויבות הרעיונית והתמיכה הכספית של ראשי רשויות מקומיות בתחום. כמובן, שונות זו מגדילה או מצמצמת את ההזדמנויות של ילדים, בני נוער וצעירים להיחשף לפעילות מסוג זה או להשתתף בה. אמנם הקשר בין משאביה של הרשות לבין מידת השקעתה בחינוך בלתי פורמלי לא נבחן במסגרת תהליך הלימוד המדווח כאן, אך יהיה מעניין לבחון את הקשר הזה במסגרת אחרת ולבדוק אם הוא תורם להעמקה של פערים בין שכבות חברתיות-כלכליות. השונות בהזדמנויות לחינוך בלתי פורמלי באה לידי ביטוי בהיבטים רבים נוספים. כך למשל, החברה למתנ"סים פועלת רק במקומות שבהם הרשות המקומית מעוניינת בכך, וגם במקומות אלה מצאי הפעילויות ותוכנן נתון במידה רבה מאוד להחלטתו של מנהל המתנ"ס, אף על פי שכמה עקרונות-על אמורים להיות שזורים בכל הפעילויות המוצעות במרכזים הקהילתיים של החברה. שונות ניכרת ואופיינית באה לידי ביטוי גם במגזר השלישי, בפעולתן של עמותות וקרנות פילנתרופיות. אלה מגדירות לעצמן חזונות, מטרות ויעדים שונים, ופועלות למימושם כפי שהן מוצאות לנכון. גופים מעין אלה אינם מחויבים למתן שירותים אוניברסליים ולכן גם הם תורמים לשונות הגדולה בין מקומות שונים.

תרומתן הייחודית של קהילות צעירים לחינוך בלתי פורמלי: תהליך הלימוד זימן מפגש עם עולם של קהילות צעירים. קהילות אלו מתגבשות על בסיס רעיוני-ערכי כלשהו (סוציאליסטי, תורני, אמנותי וכדומה)

והן בוחרות בדרך כלל להתיישב יחד ביישובי הפריפריה הגאוגרפית של ישראל מתוך כוונה לחולל שינוי חברתי ארוך טווח. מעורבותן של הקהילות האלה בתחום החינוך הבלתי פורמלי הוא כפול: ראשית מכיוון שחבריהן מעבירים פעילויות של חינוך בלתי פורמלי בקהילה שבה הם מתגוררים, ושנית מכיוון שחברי הקהילות עצמם עוסקים בלימוד ועשייה בלתי פורמליים מסוגים שונים – בירור רעיוני, לימוד החברה הישראלית, התנדבות ועוד. תופעת הקהילות אמנם אינה חדשה, אך נדמה כי בעשור האחרון חוות קהילות הצעירים שגשוג ופריחה ומספרן עולה בהתמדה.

הכשרה פורמלית לעומת הכשרה תוך כדי עבודה: כיום אפשר לרכוש תואר בחינוך בלתי פורמלי במספר מכללות אקדמיות לחינוך. אבל לימודים מעין אלה אינם נתפסים כתנאי סף לעבודה בתחום. עמותות וארגונים רבים מחפשים אנשים "עם זיק בעיניים", לא דווקא בעלי תעודות פורמליות או ניסיון חינוכי, ואת הכשרת העובדים הם עושים בעצמם. יתרה מזאת, חוסר מקצועיות נתפס במקומות מסוימים – בעיקר בתנועות הנוער – כאחד ממאפייניו המהותיים של התחום ולפיכך הוא עשוי להיתפס גם כיתרון. המתח שבין פעולה ספונטנית לבין הכשרה פורמלית "מסודרת" המעניקה כלים, תשתית מושגית ויכולת רפלקטיבית אך פוגמת במידה מסוימת בעשייה הספונטנית האינטואיטיבית – הוא אחד המתחים המכוננים והמאתגרים של התחום כולו.

תת־פיתוח של החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית בהשוואה לחברה היהודית: ניכר פער בין רמת הפיתוח של החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית לבין רמת פיתוחו בחברה היהודית. הפער בא לידי ביטוי בכמות הפעילויות, באיכותן ובנגישות לתשתיות פיזיות. מגרשי ספורט, מרכזים קהילתיים, מבנים ייעודיים לפעילות נוער, ספריות ועוד מבני ציבור כיוצא באלה – חסרים מאוד ביישובים ערביים ומקשים מלכתחילה על קיומן של פעילויות חינוך בלתי פורמלי. זאת ועוד, לחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית יש שני מאפיינים נוספים המקשים על התפתחותו: הראשון הוא העדר מסורת והיסטוריה של חינוך בלתי פורמלי, והשני, הנובע במידה מסוימת מן הראשון, הוא העדר פיתוח של פעילויות ייעודיות לחברה הערבית והישענות יתר על 'העתקה' ותרגום של פעילויות מהחברה היהודית.

מבוא

מהו חינוך בלתי פורמלי?

חינוך בלתי פורמלי מוגדר כפעילות חינוכית מאורגנת ושיטתית (Coombs & Ahmed, 1974; Hamadache, 1991) המתקיימת מחוץ למערכת החינוך הפורמלית ומספקת דפוסים ייחודיים של חינוך לקבוצות מגוונות באוכלוסייה מתוך כוונה להשיג מטרות חינוכיות מוגדרות – רכישת ידע ומיומנויות (כגון טיפוח או אימון כשרים ויכולות אישיות), חינוך לפנאי ופעילויות נופש או חינוך אידאולוגי (קליבנסקי, 2007). זהו דפוס חינוך המתאפיין בקוד ייחודי שמאפייניו העיקריים הם וולונטריות – בחירה חופשית בכל הנוגע להצטרפות למסגרת, השתתפות בפעילויות המתקיימות בה או עזיבתה; סימטריה – מגע גומלין המבוסס על יחסי שוויון; מורטוריום – תחום הרשאה רחב לניסוי וטעייה; פעילות רב-ממדית – מרחב של פעילויות ומיומנויות שוות-ערך; הפגתיות ויצרנות; פיקוח חברי – פיקוח באמצעות הסברה ושכנוע יותר מאשר באמצעות איסור (כהנא, 2007). זוהי שיטת חינוך ייחודית (סילברמן-קלר, 2005), המדגישה התאמה למשתתפים ודרכי פעולה ההולמות את המטרות. זאת ועוד, החינוך הבלתי פורמלי הוא תלוי נסיבות ולכן התפקידים שהוא ממלא והאוכלוסיות הנהנות משירותיו קשורים למצבים הייחודיים לכל חברה ותקופה (LaBelle, 2000). מטרות החינוך הבלתי פורמלי מעוצבות ברזמנית גם על פי הצרכים החינוכיים של הפרט וגם על פי סדר היום הציבורי, הלאומי והמקומי (Jeffs & Smith, 1999). ככזה, החינוך הבלתי פורמלי הוא גמיש ודינמי, משתנה בהתאם לתמורות חברתיות ואידאולוגיות, מעוצב בהתאם לצורכי האוכלוסייה וניתן לתארו כ'חינוך מותאם' (Rogers, 2004). הגדרה זו מכנסת תחת מונח אחד אי-ספור פעילויות חינוכיות-חברתיות בעלות מטרות שונות ואמצעים חינוכיים מגוונים, שמנוהלות או מבוצעות בידי מגוון מוסדות – כלכליים, חברתיים ופוליטיים. המונח 'מסגרות בלתי פורמליות' מאחד בתוכו סוגים רבים של תכניות ופעילויות, הנפרשות על רצף שבין מסגרות בעלות כיוון מעשי-עיתידי לבין מסגרות שהדגש בהן הוא הפגתי-הנאתי (יאיר, 2006). פעילויות החינוך הבלתי פורמלי מתרחשות לרוב בזמנם הפנוי של המשתתפים ולכן נתפסות כפעילויות פנאי.

כאמור, בחירה, גמישות, גיוון ומרכזיות המשתתף (Mohanty, 2002) הן בין התכונות העיקריות המאפיינות את החינוך הבלתי פורמלי. חופש בחירה הוא יסוד מהותי בחוויית המשתתפים בחינוך הבלתי פורמלי ובכוחו להעצים את השפעתם של המאפיינים האחרים על המשתתפים בפעילות (יאיר, 2006). הבחירה החופשית (וולונטריות) מבוססת על ההנחה כי לפרטים יש צרכים, רצונות וכישורים שונים, ואין מוסד חינוכי אחד או שיטה חינוכית אחת המתאימים לכול. לפיכך, יעדה המרכזי של הבחירה הוא לאפשר מתן מענה לצרכים ולרצונות המגוונים של פרטים וקבוצות בחברה. הגיוון בא לידי ביטוי בארגון, בתכנים ובדרכי הפעולה (קלר, 1996), והוא תנאי לבחירה, שכן הוא מעמיד חלופות, מאפשר מתן מענה בהתאם לנסיבות, לרצונות ולצרכי המשתתפים, ומאפשר גם התנסויות חדשות ואפשרות ביטוי ליחידים ולקבוצות שונות בחברה (Etling, 1993).

מטבעו, החינוך הבלתי פורמלי משתנה ומגיב לצרכים, רצונות וחלומות שנותרו ללא מענה הולם או לצרכים, רצונות וחלומות חדשים בהתאם לנסיבות ספציפיות. לכן הגמישות המתבטאת בריבוי הצורות והשינוי המתמיד הם מהותיים לתחום, וקשה להביא לכך שיעלו בקנה אחד עם הגדרה הקובעת גבולות חד-משמעיים וברורים. למעשה יהיה זה בלתי אפשרי ואפילו חסר תכלית לתת לחינוך הבלתי פורמלי הגדרה אחידה ובלעדית, שכן החינוך הבלתי פורמלי יכול להיות מוגדר רק ביחס לתפקיד שלו ובהתאם לנסיבות ולצרכים של אוכלוסיית היעד (Hamadache, 1991). יתרה מזו, הגדרה קשיחה מדי של החינוך הבלתי פורמלי יכולה להוביל לתהליך של מיסודי-יתר, שבעקבותיו יופעלו לחצים לפורמליזציה של התחום. מגמה כזאת עלולה

לעמוד בסתירה למהותו ולרוחו של סוג חינוך זה, שהוא גמיש ויכול להגיב לשינויים חברתיים ואידאולוגיים ולתת מענה לצרכים ספציפיים, חלקם דחופים וחדשים, במיוחד בחברה הפוסט־מודרנית, המתאפיינת בבחירה בין אפשרויות רבות והסתגלות מתמדת לשינוי (כהנא, 2007). כתוצאה מן הקושי בהגדרת הזהות דבק בחינוך הבלתי פורמלי דימוי "רופף" ולא רציני, של עניין משני בחשיבותו ומעמדו. זאת ועוד, עצם קיומו של החינוך הבלתי פורמלי אינו מובטח, מפני שהוא מותנה בנסיבות פוליטיות. בדרך כלל חינוך בלתי פורמלי יכול להתקיים ולפעול כמענה לצרכים רק כאשר המדינה אינה נותנת החסות הבלעדית שלו, אלא היא מאפשרת מרחב ליוזמות חינוכיות של גורמים מקומיים ואחרים, מבלי להגביל את תוכני הפעילויות (קלר, 1996).

מחקרים (Vandell, et al., 2005; Deschenes, et al., 2010) מייחסים יתרונות רבים להשתתפות במסגרות החינוך הבלתי פורמלי, ביניהם רכישת מיומנויות אישיות וחברתיות, כישורי חיים בתחומים שונים, תחושת שייכות, ביטוי עצמי, שימוש באינטליגנציות שונות, יצירת קשרי חברות, וכן מפגש עם מגוון רחב של אנשים בעלי עניין משותף, לעתים אף עם אחר משמעותי. המחקר מדגיש כי השפעה חיובית מושגת כאשר ההשתתפות בתכניות של חינוך בלתי פורמלי היא קבועה ומתמשכת (Deschenes, et al., 2010) והתכניות הן באיכות טובה (Hirsch, Mekinda & Stawicki, 2010) ומלוות בצוות מקצועי בעל הכשרה רלוונטית. עם זאת חשוב לציין כי קיים קושי בהערכת השפעתו של החינוך הבלתי פורמלי, וייתכן שמלכתחילה קיימים הבדלים בין המשתתפים בפעילויות לבין מי שאינם משתתפים בהן.

חינוך בלתי פורמלי: גלגוליו של מושג

החינוך הבלתי פורמלי אינו תופעה חדשה (Kedrayate, 2012), אך המונח נעשה נפוץ רק באמצע שנות ה־60 של המאה הקודמת וסייע במתן לגיטימציה והכרה לחינוך החוץ־בית־ספרי (out of school education) (LaBelle, 1982). באותן שנים החל גם הדיון האקדמי והעיסוק המחקרי בתחום החינוך הבלתי פורמלי, בעיקר בהקשר של חינוך מבוגרים, והוא התרחב מאד במהלך שנות ה־70, שאף כונו 'העשור של החינוך הבלתי פורמלי' (Fordham, 1993). התעוררות זו נבעה מעליית המודעות לקשר המורכב בין חינוך, שפירושו פיתוח האדם, לבין פיתוח כלכלי־חברתי ברמה לאומית (Innocent, 2014). זאת ועוד: בעקבות חיפוש אחר תשובות חינוכיות וחברתיות חדשות ושונות, במיוחד לאור מצוקת החינוך במדינות מתפתחות, גבר באותה תקופה העניין בחינוך בלתי פורמלי. הצורך בפתרון זמין, מהיר, יעיל וזול כדי להתמודד עם הקשיים הכלכליים ועם מגבלות החינוך הפורמלי במדינות אלו, הוביל לאימוץ החינוך הבלתי פורמלי כאמצעי לפיתוח חברתי־כלכלי (Mohanty, 2002; Bhola, 1983) ועורר את הדיון בשאלת מהותו כדפוס חינוך ייחודי.

בשל הקשר של החינוך הבלתי פורמלי למדינות מתפתחות הוא נתפס כנחוץ פחות במדינות מערביות מפותחות שבהן הגיע החינוך לרמה גבוהה. יתר על כן, השימוש בהגדרות הראשוניות של התחום לצורך תיאור התופעה – גם 'חינוך חוץ־בית־ספרי' וגם 'חינוך בלתי־פורמלי', הם הגדרות על דרך השלילה – לא תרם להבהרת רעיון החינוך הבלתי פורמלי, ייחודו ומאפייניו (Garrido, 1992). עם זאת, הגדרה על דרך השלילה שימשה להגברת המודעות והשגת לגיטימציה לתחום על ידי הדגשת השוני, האלטרנטיבה והאפשרויות האחרות של החינוך, מלבד החינוך הבית־ספרי. פירוש הדבר היה הרחבת מושג החינוך, באופן שנקודת המוצא היא שבית ספר אינו המקום היחיד שבו מתקיימים חינוך ולמידה. החינוך קשור למגוון גורמים ואין להעלות על הדעת שהוא מתרחש בגבולות של מערכת אחת שהשלטון המרכזי מארגן אותה ומפקח עליה (Hamadache, 1991).

בשני העשורים האחרונים התחדש העניין בחינוך בלתי פורמלי, והפעם בעיקר במדינות המערב, מתוך המודעות לצורך בחינוך נוסף ואחר, מעבר לזה הניתן על ידי המערכת הפורמלית (Rogers, 2004), וכן מתוך

ההכרח להתמודד עם בעיות חברתיות שעל סדר היום – אלימות, סמים, הגירה, שוק העבודה ועוד. תרמו לעליית קרנו של החינוך הבלתי פורמלי גם רצון לקדם אזרחות פעילה, על רקע עליית כוחם של ארגונים חברתיים והתחזקות החברה האזרחית, חלחול של תפיסות חדשות כגון 'חינוך לאורך החיים' (lifelong education) כאמצעי להשגת צמיחה כלכלית, וכן תפיסה לפיה פעילויות חינוך בלתי פורמלי הן בעלות פוטנציאל לתרומה מהותית בהתפתחות האישית (המנחם ורומי, 1997). הצהרת הוועידה האירופית מעידה על ההכרה בחשיבות החינוך הבלתי פורמלי לכול:

"The Assembly recommends that governments and appropriate authorities of member states recognize non-formal education as a de facto partner in the lifelong process and make it accessible for all" (CounEur, 1999).

קווים לדמותו של החינוך הבלתי פורמלי בישראל

סקירה של מרכז המידע והמחקר של הכנסת על החינוך הבלתי פורמלי לבני נוער בישראל (וייסבלאי, 2012) מציינת כי אין כיום בישראל גורם ממשלתי מרכזי המתווה מדיניות בתחום ואין חובה חוקית לספק שירותי חינוך בלתי פורמלי. הפיתוח, המימון והביצוע של שירותים אלה נחלקים בין גורמים רבים ובהם נותני שירותים פרטיים, רשויות מקומיות, עמותות ומשרדי ממשלה שונים – הפועלים בהתאם לתפקידם, לסדר העדיפויות שלהם, לאוכלוסיית היעד שהם משרתים וליכולת הביצוע והמימון שלהם. על פי רוב, מדובר בתכניות נקודתיות, מוגבלות בזמן ומותנות בהשתתפות פעילה ובמימון של גורמים נוספים, בשלטון המקומי ובמגזר הפרטי. הרשויות המקומיות הן גורם מרכזי במתן שירותי חינוך בלתי פורמלי. אולם העדר הסדרה של תחומי הסמכות והאחריות בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי והשונוות במצבן הכלכלי של הרשויות המקומיות יוצרים הבדלים ניכרים בהיקף המעורבות ובאיכות התכניות של החינוך הבלתי פורמלי ברשויות שונות.

קליבנסקי (2008) נותנת סימנים במאפייניו של החינוך הבלתי פורמלי בישראל. מאפיין מרכזי הוא תפיסה של החינוך הבלתי פורמלי כפעילות המיועדת בעיקר לאוכלוסיית ילדים ובני נוער (עד גיל 18). הדגש הניתן לגילים הצעירים נובע מהתפיסה המקובלת שרואה בתקופת הילדות והנערות את תקופת החינוך המעצבת והמשמעותית, אך גם משום שבתקופת היישוב עוצב החינוך הבלתי פורמלי בעיקר בידי תנועות הנוער ולאחר מכן היה לחלק ממשרד החינוך. מאפיין נוסף הוא ריבוי וגיוון מצד אחד והיעדר מרכז מצד שני. כלומר, בישראל יש שפע של יוזמות ויזמים בתחום החינוך הבלתי פורמלי והשונוות ניכרת כמעט בכל היבט וממד: מטרות ותכנים, דרכי פעולה, חסויות ומקורות מימון, רקע אקדמי וניסיון מקצועי של העוסקים בתחום, סוג הכשרת עובדים ואופניה, היקף הפעילות והפריסה. הריבוי והגיוון מגדילים מצד אחד את חופש הבחירה של הפרט, מרחיבים את ההיצע לאוכלוסיות שונות בעלות צרכים שונים, אך יוצרים לא פעם גם חפיפות וכפילויות הן בתכנים והן במשאבים. בחלק מן המקרים הכפילות הזו נובעת מהיעדרו של מה שהוגדר לעיל כ'מרכז'; לחינוך הבלתי פורמלי בישראל אין כיום מרכז רעיוני, ארגוני או תקציבי משותף שתפקידו לחשוב על קידום חינוך בלתי פורמלי בצורה אסטרטגית, רחבה וכוללת. למותר לציין שאין גם גוף שתפקידו לתמוך ולסייע ליזמים בתחום החינוך הבלתי פורמלי בהיבטים של הדרכה, הנחיה, ייעוץ וסיוע לוגיסטי. גוף מעין זה יכול היה גם לסייע ביצירת חיבורים ושיתופי פעולה בין ארגונים המקדמים מטרות דומות כמו גם לאגם ידע ומשאבים. במילים אחרות, החינוך הבלתי פורמלי בישראל הוא שדה גדול שבו פועלים ארגונים אוטונומיים רבים בהתאם למטרותיהם, לקהל היעד שלהם ולמשאבים שהם מצליחים לגייס. שיתופי הפעולה בין הארגונים הוא מועט בדרך כלל או מתרחש אד הוק, לצורך קידומו של עניין מסוים. זאת ועוד, רבים מהארגונים הפועלים בתחום אינם תופסים את עצמם כשייכים לחינוך הבלתי פורמלי.

קיים פער ניכר בין רמת הפיתוח של החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית לבין זה שבחברה היהודית. הפער בא לידי ביטוי בכמות הפעילויות, באיכותן ובמחסור ניכר בתשתיות פיזיות ביישובים ערביים – מגרשי ספורט, מרכזים קהילתיים, מבנים ייעודיים לפעילות נוער. המקום הנמוך שתופס החינוך הבלתי פורמלי בסדר היום של הרשויות המקומיות בחברה הערבית בא לידי ביטוי בכך שעד השנים האחרונות ברבות מן הרשויות המקומיות הערביות כלל לא היה אחראי על יחידת הנוער. כמו כן, רוב הרשויות המקומיות בחברה הערבית מדורגות באשכולות הנמוכים של המדד החברתי-כלכלי, עובדה המקשה עליהן לתקצב פעילויות חינוכיות בלתי פורמליות בשיתוף פעולה עם ארגונים אחרים שדורשים מהרשויות מימון מלא או מימון תואם. בנוסף לכך יש קרנות שמממנות פעילויות בחברה היהודית ועושות זאת גם בחברה הערבית, אך לעתים בשיעור נמוך יותר. אגבריה (2007) טוען כי שני השחקנים המשמעותיים ביותר בחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית הם מינהל חברה ונוער והחברה למתנ"סים. שני גופים אלו מייצרים תכנים ופעולות לחברה הערבית, אך לעתים קרובות אלה מתורגמים מעברית לערבית ואינם בהכרח מתאימים מבחינה תרבותית ואזרחית. בנוסף לכך חלקים נרחבים מהחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית נמצאים בפיקוחה של המדינה ומזוהים עם הממסד, מצב שעשוי להפחית את המוטיבציה להשתתפות.

תיאור תהליך העבודה

הניסיון לתאר בצורה שיטתית את החינוך הבלתי פורמלי משול לניסיון לתאר את החיים. לפיכך השלב הראשון בתהליך העבודה היה הגדרת גבולות הגזרה באופן כזה שאפשר יהיה להכילה במהלך של ארבעה מפגשים לימודיים. אחת הבחירות הראשונות שהתקבלו הייתה להתמקד באוכלוסיית הילדים והנוער (גילאי 0-14), החלטה שהתרחבה בשלב מאוחר יותר גם לקטגוריית הצעירים (גילאי 18-35), אוכלוסיית גיל שהולכת ומעוצבת בשנים האחרונות כקבוצה מובחנת בעלת צרכים ומאפיינים משותפים. לאחר שהוגדרה אוכלוסיית היעד נבחרו הפריזמות המרכזיות להתבוננות עליה: המענה שנותנות רשויות מקומיות וארגונים גדולים העובדים בפריסה ארצית, ההון האנושי הפוגש ומדריך את אוכלוסיית היעד והמסגרות שבהן היא עצמה בוחרת להיות. צוות המומחים אסף את המידע שעליו מבוסס דוח זה בערוצי הלמידה הבאים:

מפגשים לימודיים

עיקר הלימוד התרחש במהלך ארבעה מפגשים לימודיים שהתקיימו בין מאי לאוגוסט 2015. צוות המומחים בחר להתחיל את הלמידה במפגש עם שחקנים מרכזיים שמשפיעים על החינוך הבלתי פורמלי לילדים ובני נוער בקביעת מדיניות, הקצאת משאבים ורגולציה. השחקנים האלה הם הרשויות המקומיות, מינהל חברה ונוער במשרד החינוך ובסדר גודל קטן יותר – החברה למתנ"סים. בחירת הרשויות שהוזמנו להשתתף לא הייתה מקרית והתבססה על השיקולים הבאים: גודל (עיר גדולה, עיר בינונית), סוג המועצה (עירייה, מועצה מקומית, מועצה אזורית), אוכלוסייה (יהודית, ערבית, מעורבת), גיוון בממד החברתי-כלכלי, מרחק מן המרכז. על בסיס השיקולים האלה נבחרו נתניה, קריית גת, טייבה והמועצה האזורית גלבע. מכיוון שאוכלוסיית היעד הוגדרה כילדים ובני נוער, פנינו אל מנהלי מחלקות הנוער ברשויות האלו וביקשנו מהם לבוא למפגש של יום ולספר לנו על תפיסת התפקיד שלהם, על האמצעים העומדים לרשותם למימושו ועל אתגרים וחסימים הניצבים בפניהם.

בעקבות יום הלימוד על הרשויות המקומיות התברר הצורך להבין טוב יותר את ההכשרה בתחום של החינוך הבלתי פורמלי, הן זו המתרחשת במוסדות להשכלה גבוהה והן זו המתקיימת תוך כדי עבודה. לפיכך, במפגש הלימוד השני התארחו נציגים מארבעה מסלולי לימוד וכן נציגים של מוסדות וארגונים ותיקים המכשירים תוך כדי עבודה מדריכים בתחום החינוך הבלתי פורמלי, למשל, בתנועת הצופים והסוכנות היהודית. תנועות הנוער הן חלק מרכזי מן האתוס של החינוך הבלתי פורמלי בישראל ועל כן המפגש השלישי עסק בחינוך בלתי פורמלי מן הפרספקטיבה של תנועות הנוער ושל מסגרות צעירים אחרות כגון שנת שירות, מכינות, מרכזי צעירים וקהילות צעירים. יום הלימוד האחרון הוקדש לחינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית, ואליו הוזמנו מנהלי יחידות נוער מיישובים ערביים ונציגי עמותות העוסקות בחינוך בלתי פורמלי. הרשויות הערביות שהוזמנו למפגש משקפות לפחות חלק מן השונות בחברה הערבית כגון פיזור גאוגרפי, גודל הרשות והרקע התרבותי של התושבים.

בסך הכול התקיימו אם כן ארבעה מפגשים לימודיים. בכל אחד מהם היו כשלושה מושבים בני כשעתיים כל אחד, ובכל מושב היו בין שניים לארבעה דוברים. לקראת כל מפגש התקיימו שיחות מקדימות עם האורחים, וסיכומיהן, יחד עם מידע נוסף מהמרשתת, קובצו בחוברת חומרי רקע שנשלחה לכל המשתתפים כעשרה ימים לפני יום הלימוד.² סדרי היום של המפגשים הלימודיים מופיעים בנספח א'.

² חומרי הרקע של המפגשים הלימודיים זמינים באתר היזמה למחקר יישומי בחינוך.

סקירות

צוות המומחים הזמין וקיבל שלוש סקירות בהיקפים שונים ומסוגים שונים: הראשונה, סקירה מדעית בנושא החינוך הבלתי פורמלי בגרמניה, בהולנד ובמחוז אונטריו שבקנדה. הסקירה מציגה את תפיסת החינוך הבלתי פורמלי במדינות אלה וכן תכניות מרכזיות המבטאות אותה. סקירה שנייה מתארת תמונה של מצב החינוך הבלתי פורמלי לילדים ובני נוער במבשרת ציון כפי שניתן היה ללמוד עליו בפרק זמן קצוב של חמישה שבועות. הסקירה מציגה את המגוון הרחב של הפעילויות המתקיימות ברשות לצד יוזמי הפעילות ומפעיליה. הסקירה השלישית, הקטנה מבין השלוש, מתמקדת בספריות, מוזיאונים וארגוני ספורט ומוזיקה אשר פיתחו מודלים ייחודיים של חינוך בלתי פורמלי במסגרת התשתית הקיימת. שלוש הסקירות זמינות באתר המרשתת של היזמה למחקר יישומי בחינוך; תקציריהן מופיעים בנספח ד'.

סיור לימודי

צוות המומחים ערך סיור לימודי כאמצעי נוסף למפגש עם "השטח". במהלך הסיור נפגשו חברי הצוות עם שלושה ארגונים שעוסקים בחינוך בלתי פורמלי: סניף צפון של 'מפעלות חינוך וחברה' שעוסק בספורט בכלל ובכדורגל בפרט ככלי לחינוך בלתי פורמלי; סניף 'אוונגארד' בעוספיא שמציע לבני נוער בית שבו הם יכולים לבלות זמן או להשתתף בסדנאות שונות, בעיקר בתחומים של אמנות ויצירה; ומפגש עם מייסד ארגון 'שומרי הגן', ארגון שמלמד מיומנויות של תרבויות ציידים לקטים כאמצעי לחיבור מחדש עם הייעוד של האדם במערכת האקולוגית, כפי שהארגון מגדיר אותו. סיכום הסיור מופיע בנספח ב'.

קול קורא לציבור הרחב

דרך נוספת לאיסוף מידע הייתה באמצעות פרסום קול קורא לציבור הרחב לשתף את צוות המומחים בעשייה בתחום החינוך הבלתי פורמלי. הקול הקורא פורסם בשלושה עיתונים – 'הארץ', 'מקור ראשון' ו'כל אל ערב' – וקרא למעוניינים בכך לסכם בקצרה את סוג הפעילות הבלתי פורמלית שבה הם מעורבים, מטרותיה, קהל היעד שלה ועוד כיו"ב. התקבלו כשלושים פניות שהאירו פנים וזוויות מגוונות של פעילויות ומסגרות חינוך בלתי פורמלי. דוגמאות נבחרות מופיעות בנספח ג'.

מבנה הדוח

סיכום הדברים שלהלן נסמך על הידע שנצבר בכל הערוצים שתוארו לעיל. הדוח דלהלן אינו מציג את עיקרי הדברים בצורה כרונולוגית אלא משלוש פרספקטיבות מרכזיות: הזדמנויות חשיפה לחינוך בלתי פורמלי, חינוך בלתי פורמלי באמצעות קהילות שיתופיות והכשרה בתחום החינוך הבלתי פורמלי. לפני כן מובא סיכום קצר של 'חוק מנהל יחידת הנוער' בשל השפעתו על המבנה הארגוני של הרשויות המקומיות ופוטנציאל השינוי הטמון בו.

טרם הצגת הדברים ראוי לומר את המובן מאליו: הדוח שלהלן אינו מתיימר להיות סיכום ממצה או שיטתי של החינוך הבלתי פורמלי בישראל. הדוח מציג נושאים, רעיונות ומחשבות שעלו במפגשים השונים שערך צוות המומחים. יש נושאים שניתן להגדירם 'נושאי רוחב', שעברו כחוט השני בין המפגשים: התייחסויות לאפשרויות ולמגבלות של חוק מנהל יחידת הנוער, היעדרו של גוף מתכלל ברשויות המקומיות, גוף שתפקידו להסתכל על ה"תמונה הגדולה" של החינוך הבלתי פורמלי, תחלופה גבוהה של כוח אדם והתלות הגדולה

בראש הרשות המקומית כמי שבידיו מרוכז הכוח להחליט אם להפנות תקציבים לתחום החינוך הבלתי פורמלי או לא. אולם למרות המכנים המשותפים האלה חשוב לזכור שהתמונה המתוארת בדפים שלהלן מבוססת על מספר קטן של מפגשים לימודיים ועל שיחות עם מספר מצומצם של אנשים שעוסקים בחינוך בלתי פורמלי, ועל כן היא חלקית מאוד.

בשל מסגרת הזמן הקצרה של תהליך הלימוד נותרו קבוצות רבות "מחוץ לתחום". ראו לציין שדוח זה אינו מתייחס לשתי קבוצות גדולות בחברה: ילדים, בני נוער וצעירים עם צרכים מיוחדים³ והחברה החרדית. זאת ועוד: בתוך קבוצת הגיל שעמדה במוקד הפעילות – בני נוער וצעירים – החליט הצוות להתמקד בעיקר באוכלוסייה הנורמטיבית ולא באוכלוסייה של נוער במצבי סיכון ובמסגרות של קידום נוער, שמטרתן חינוכית-טיפולית והן שמות דגש על עיצוב מחדש של הרגלים ועל דרכי התמודדות עם דמויות משמעותיות, מסגרות ומחויבויות (שמידע ורומי, 2007).

³ רווח השימוש בשתי צורות שונות: 'עם צרכים מיוחדים' ו'בעלי צרכים מיוחדים'. הצורה המומלצת בעברית היא 'בעל צרכים מיוחדים', אך בגלל רגישות מסוימת שקיימת בציבור, אנו כותבים 'עם'.

ההזדמנות שיצר 'חוק הנוער'

כאמור, החוק שהעוסקים בחינוך הבלתי פורמלי מכנים 'חוק הנוער' חולל בשנים האחרונות שינוי ארגוני במבנה הרשויות המקומיות. ההתייחסות לחוק עלתה בהזדמנויות רבות במהלך המפגשים הלימודיים ועל כן מצאנו לנכון לפתוח בתיאור קצר של עיקריו ומעט ממשמעויותיו.

דוח מבקר המדינה לשנת 2009 דן במעורבותן של רשויות מקומיות בהקניית ערכים לבני נוער (2010), והוא שהוביל לחקיקתו של 'חוק הרשויות המקומיות (מנהל יחידת הנוער ומועצת תלמידים ונוער), התשע"א–2011', המכונה בפי רבים בקיצור 'חוק הנוער'. מטרת החוק הייתה לעגן בחקיקה את מעמדו ותפקידיו של מנהל יחידת הנוער ברשות מקומית המונה לפחות 1,000 ילדים ובני נוער. החוק מגדיר את תפקידו של מנהל יחידת הנוער ברשות המקומית כאחראי על החינוך הבלתי פורמלי ועל מועצת התלמידים והנוער ברשות. אלא שבכל הקשור לריכוז מועצת התלמידים תפקיד המנהל מפורט בחוק, ואילו בכל הקשור לחינוך הבלתי פורמלי, תפקיד המנהל מוגדר רק באופן כללי מאוד כ"אחראי על החינוך הבלתי פורמלי ברשות החינוך המקומית ועל קידומו".⁴

תנאי הכשירות לתפקיד הם תואר אקדמי מוכר (לאו דווקא בתחום של חינוך בלתי פורמלי) ושלוש שנות ניסיון בתפקידים של הוראה והדרכה במערכת החינוך הפורמלית או הבלתי פורמלית, בתנועות הנוער, בשירות צבאי או לאומי או במערכת החינוך העל-יסודית ובמערכת ההשכלה הגבוהה.⁵ בנוסף נדרשת תעודת עובד חינוך⁶ וכן השתתפות במרכז הערכה וקורס הכוון למנהלי יחידות נוער מטעם מינהל חברה ונוער.⁷ מ-2016 ואילך, עם כניסת 'חוק הנוער' לתוקף, כל הרשויות המקומיות בישראל מחויבות למנות מנהל יחידת נוער העומד בתנאי הסף המצוינים לעיל. משרד החינוך מממן חלק משכרו של מנהל יחידת הנוער, על פי מצבה החברתי-כלכלי של הרשות. מכיוון שהחוק אינו מגדיר למי מנהל יחידת הנוער כפוף, הכפיפות משתנה מרשות לרשות ונעה בין כפיפות לראש הרשות, למנהל מחלקת חינוך או למנהל מחלקת שירותים חברתיים.

לצד הפוטנציאל שטמון בהכרה בחשיבותה של יחידת נוער ברשות המקומית, חזרה ועלתה במפגשים הלימודיים הטענה לפיה 'חוק הנוער' "בא עם כלום", כדברי אחת האורחות. כלומר, החוק אינו מקצה משאבים ואינו מעניק למנהל יחידת הנוער סמכות אמיתית לקדם מהלכים משמעותיים ברשות. דובר אחר הצביע על השונות הרבה בעבודתם של מנהלי יחידות נוער כתוצאה מהיעדר התייחסות מפורשת לכך בחוק: "התפקיד שונה ממקום למקום במהותו, בביצוע שלו, זה תלוי במי שעומד [בראש] הרשות אם כפוף לראש העירייה [או] למנהל החינוך, הם שמגדירים את הסמכויות. החוק לא מגדיר את הסמכויות, הוא לא מגדיר את סל הדברים שאתה צריך לטפל בהם". הרעיון להשתמש בחוק כפלטפורמה ליצירת 'סל חינוך בלתי פורמלי' – בדומה לדגם של 'סל תרבות ארצי' או 'סל שילוב' המגדירים זכאות לקבלת שירות מן המדינה על בסיס מפתח מקצועי – עלה מספר פעמים במהלך המפגשים הלימודיים. כך למשל הציע אחד הדוברים "סל של שניים, שלושה חוגים ועוד כמה הצגות, ועוד טיול, ועוד קייטנה אחת של עשרה ימים". מבחינה

⁴ חוק הרשויות המקומיות, התשע"א–2011, סעיף 2(ב).

גדעון סער, שהוביל את חקיקת החוק כאשר כיהן כשר החינוך, הגדיר את החינוך הבלתי פורמלי כ"פעילות פנאי אלטרנטיבית" ובפרוטוקול ישיבת ועדת החינוך, התרבות והספורט שנערכה בא' אדר ב' תשע"א, שבמהלכה אושרה הצעת החוק, אמר שהוא מכוון לכך שהחוק יחזק את תנועות הנוער, ארגוני הנוער ואת המתנסים.

⁵ תקנות הרשויות המקומיות (מנהל יחידת הנוער ומועצת התלמידים והנוער) תנאים בדבר השכלה וניסיון למנהל יחידת נוער (תשע"ב–2011).

⁶ תעודת 'עובד חינוך' מוענקת על ידי משרד החינוך לבוגרי הכשרה חינוכית והתמחות מעשית במסלול החברתי-קהילתי או במסלול של קידום נוער בסיכון. התעודה מקבילה לתעודת הוראה למורים בחינוך הפורמלי.

⁷ ר' להלן, הכשרה תוך כדי עבודה.

זו, חוק מנהל יחידת נוער, גם אם הוא נמצא כרגע בשלב ראשוני, יכול לשמש פלטפורמה חוקית להגדרה מהותית יותר של חשיבות החינוך הבלתי פורמלי ושל מינימום חשיפה לפעילויות חינוך בלתי פורמלי בקרב אוכלוסיות שיוגדרו בחוק. מובן שבמצב זה החוק יצטרך להיות מלווה גם בהקצאת משאבים מתאימה.

1. אופני חשיפה לחינוך בלתי פורמלי

כפי שנכתב במבוא לדוח זה, החינוך הבלתי פורמלי מזמן למשתתפים בפעילויותיו חוויות למידה משמעותית בעלות פוטנציאל להשפעה ארוכת טווח, לעתים אף מכוונת. מבחינה זו, החשיפה לחינוך בלתי פורמלי היא הזדמנות ואמצעי לצמצם פערים בין מעמדות חברתיים-כלכליים, אך גם פתח להרחבתם. בדומה לשונות בין רשויות המאפיינת את התמיכה בחינוך הפורמלי, גם בחינוך הבלתי פורמלי רשויות חזקות יכולות להקצות משאבים גדולים יותר לפיתוח חיי קהילה עשירים לעומת רשויות חלשות יותר המתקשות להפנות משאבים למה שלעתים נתפס כמותרות. כמה מן הדוברים שהשתתפו במפגשים הלימודיים אף תיארו מצבים ברשויות מקומיות חלשות במיוחד, שבהן גופים השייכים במהותם לתחום החינוך הבלתי פורמלי כגון מתנ"סים או קהילות שיתופיות תפסו בתקופות מסוימות את מקומן של הרשויות במתן שירותים אוניברסליים בתחומים של חינוך ורווחה.

בחלק זה של הדוח נתאר ערוצים שונים של חשיפה לחינוך בלתי פורמלי כפי שתוארו במהלך המפגשים הלימודיים.

1.א. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות הרשות המקומית

ברשויות המקומיות החשיפה לאפשרויות והזדמנויות שמציע החינוך הבלתי פורמלי תלויה במידה רבה ברצון העומד בראש הרשות המקומית ולעתים גם בדרישת התושבים. כפי שצוין לעיל, חוץ מאשר מחויבות למינוי מנהל יחידת נוער אין כיום 'סל חינוך בלתי פורמלי' המחייב את הרשות המקומית להציע או אפילו לאפשר פעילות כלשהי בתחום החינוך הבלתי פורמלי. ראש רשות שמכיר בחשיבות של החינוך הבלתי פורמלי ישקיע בו ויטפח אותו, יעביר תקציבים לתחום וידאג למנות אנשי מקצוע שיובילו אותו. לעומת זאת, תחום החינוך הבלתי פורמלי יכול גם לשמש כר למינויים לא מקצועיים ואפילו לא להיות קיים כלל. במפגשים הלימודיים עלתה גם הטענה לפיה ראשי רשויות מעדיפים לעתים להשקיע בנראות של היישוב כדרך לסמן עשייה, ולא בחינוך (בלתי פורמלי או אחר) שנראותו נמוכה בהרבה ופירותיו ארוכי טווח. בסחינוך, למשל, עיר המונה 30,000 איש בקירוב, נפתח בשנת 1992 מתנ"ס, אך הוא נסגר כעבור זמן עם חילופי השלטון בעיר ומאז לא נפתח שוב. כתוצאה מכך, פעילויות החינוך הבלתי פורמלי מתקיימות במבנים של בתי הספר הפזורים ברחבי העיר. בקריית גת, לעומת זאת, ראש העיר מעודד ומגבה את תחום החינוך הבלתי פורמלי וכתוצאה מכך התחזק מאוד שיתוף הפעולה בין מחלקת החינוך למחלקת הנוער.

באופן לא מפתיע, העובדה שהמחויבות לחינוך הבלתי פורמלי נתונה להחלטתו של ראש הרשות יוצרת מצב של שונות רבה בין רשויות שונות מבחינת רמת המעורבות, המחויבות וההיצע שלהן לתושבים בתחום החינוך הבלתי פורמלי. היטיב לנסח זאת שמואל גולן, המשנה למנכ"ל משרד מבקר המדינה, במהלך דיון של ועדת ביקורת המדינה: "[...] קודם כל זה הרצון, הרצון לקדם תכניות כאלה [...] בעניין הזה אין חקיקה עדיין [...] לא הוגשה אפילו [הצעת חוק] על החינוך הבלתי פורמלי. אין חקיקה שמחייבת, אין פעילויות שמחייבות, ולכן הדבר הזה, אם אין רצון – הן בצד המוניציפלי והן בצד השלטוני אז כמובן שהדבר לא נעשה" (הוועדה לענייני ביקורת המדינה, 2011). חשוב לציין שהשונות נובעת גם מן ההבדלים בין סוגי רשויות (למשל: מועצות אזוריות, רשויות גדולות, רשויות המדרגות באשכולות חברתיים-כלכליים נמוכים) אשר מתמודדות עם אתגרים מקומיים מסוגים שונים – קהלי יעד מגוונים מאוד כולל עולים חדשים, תלות בהסעות, מרחק רב ממרכז הארץ, אוכלוסייה מוחלשת שמתקשה לעמוד בתשלומים, העדר תשתיות פיזיות לקיום פעילויות בלתי פורמליות ועוד. שונות בין הרשויות ניכרת גם במקומו הארגוני של החינוך הבלתי פורמלי – כפיפותו למחלקת חינוך, למחלקת נוער או לפיקוחו הישיר של ראש הרשות.

יחד עם זאת, למרות השונות הגדולה, משיחות עם נציגי הרשויות השונות שהשתתפו במפגשים הלימודיים עלו גם קווים משותפים בנוגע לתחום אחריותם. אחד המאפיינים המרכזיים שעברו כחוט השני בין ההגדרות של מנהלי מחלקות החינוך והנוער שהשתתפו במפגשים הוא הקישור האסוציאטיבי בין חינוך בלתי פורמלי ובין בני נוער כקהל היעד המרכזי – בני 9–18 לערך. לכן עיקר הפעילות שמציעות הרשויות הללו במסגרת הפעילות הבלתי פורמלית היא לקבוצת הגיל הזו. נציגי הרשויות שהשתתפו במפגשים הלימודיים תפסו את תפקידם בקבוצת הגיל הזו במושגים של הובלת שינוי בחיי הנוער, העצמה, טיפוח מנהיגות, הקניית ערכים, חינוך להתנדבות ולמעורבות חברתית, הקניית כישורי חיים ויצירת קשר בלתי אמצעי עם בני הנוער. המודלים ליצירת הקשר הבלתי אמצעי עם בני הנוער שונים מרשות לרשות, בהתאם לגודלה ואופייה.

במועצה האזורית גלבע למשל ערכו בשנתיים האחרונות שינוי ארגוני והחליטו לקיים חלק ניכר מן הפעילות הבלתי פורמלית בתוך היישובים עצמם ולא במרכז משותף, כפי שהיה בעבר. אבל, כדי שיישוב יהיה זכאי לקבל מן המועצה תקציב לפעילויות חינוך בלתי פורמלי עליו להעסיק רכז ייעודי לנושא. בנתניה פיתחו מודל של שולחנות עגולים בשכונות ברחבי העיר. אחת לחודש מתכנס בכל שכונה פורום שכונתי שבו יושבים רכזי נוער, רכזי תנועות הנוער, עובד מתנ"ס ונציג קידום נוער ודנים בצרכים של בני הנוער, מתאמים את הטיפול בהם וקובעים תחומי אחריות ספציפית לכל אזור. אמנם, הפורום עוסק בעיקר בנוער במצבי סיכון, אך כמודל הוא יכול להיות מיושם בכל מקום ולהתייחס גם לנוער נורמטיבי. במבשרת ציון התפתח מודל מעניין של שיתוף פעולה קהילה-רשות. המיזם 'פורום הורים מוביל קהילה' הוא יזמה של כמה אימהות שהתארגנו במטרה לקדם מעורבות קהילתית, התנדבות תושבים ופעילויות תרבות ופנאי לטובת משפחות עם ילדים צעירים ביישוב. פעם בשבועיים מציע הפורום פעילות חינוך למשפחות עם ילדים צעירים. הרשות המקומית היא המממנת ומארגנת את הפעילות ואת כל מה שכרוך בהפעלתה – אבטחה, הגברה, חומרים מתכלים. מעבר לכיסוי ההוצאות הכספיות, המשמעות של המיזם היא שהרשות פורסת מטרריה משפטית על האירוע. בכל מפגש משתתפים 100–150 ילדים וכמה עשרות הורים. זוהי דוגמה למקרה שבו הרשות המקומית פועלת כגוף מאפשר (facilitator), כלומר כפלטפורמה ארגונית למימוש פעילות בלתי פורמלית שנובעת מצורכי הקהילה ויוצרת את התנאים והמסגרת להתקיימותה.

בהמשך להגדרת קהל היעד כבני נוער, הצביע חלק מנציגי הרשויות שהשתתפו במפגשים הלימודיים על החֶסֶר בתחום הפעילות הבלתי פורמלית לילדים צעירים (כיתות א'–ג') מעבר למערך החוגים. היו ביניהם כאלה שהצביעו על צורך בייסוד מחלקה ייעודית לילדים ברשויות המקומיות. בקריית גת למשל, כחלק מהרצון להיענות לצורך הזה, התפתחו שתי מסגרות ייעודיות לילדים שמטרתן טיפוח מנהיגות והעצמה אישית: פרלמנט הילדים ותנועת הנוער 'מנהיגת'. פרלמנט הילדים מיועד לתלמידי כיתות ה'–ו' ופועל זה ארבע שנים על פי המודל של מועצת התלמידים. הפרלמנט הוא הגוף המייצג של התלמידים בבתי הספר היסודיים בעיר והוא מתכנס אחת לשבוע ועורך פעילויות חינוכיות שונות (למשל השתתפות בפיתוח האירועים לציון 60 שנה לקריית גת). בנוסף ייסדה מחלקת הנוער את תנועת הנוער 'מנהיגת', שחניכיה הם ילדי כיתות ג'–ו' ומדריכיה הם בוגרי קורס המד"צים של מינהל חברה ונוער (ר' להלן). חניכי התנועה נפגשים אחת לשבוע לפעילויות פנאי ובילוי לצד פעילויות סביב ערכים והובלת פרויקט חברתי בעיר.

אחד התנאים הראשוניים לקיומן של פעילויות בלתי פורמליות הוא תשתיות פיזיות – מבנים ראויים להתכנסויות מסוגים שונים – מגרשי ספורט (כדורסל, כדורגל, טניס), בריכה, מועדוני נוער, מרכזים קהילתיים, ספריות. נציגי המפגשים ציינו לא פעם את היעדרן של תשתיות פיזיות כאלה, וביתר שאת ביישובים ערביים. כך למשל, מנהל מחלקת החינוך בסח'נין ציין את היעדר התשתיות הפיזיות כאחד מתוך שני הקשיים המרכזיים שמגבילים את מספר המשתתפים בפעילויות החינוך הבלתי פורמלי בעיר. בטירה יתחיל לפעול השנה, לראשונה, מרכז נוער, אך הוא יופעל בתוך מבנה של בית ספר יסודי. בחורה חיים כ־20,000 איש,

60% מהם ילדים ובני נוער עד גיל 18. למרות זאת יש בחורה אולם ספורט אחד, בניין אחד של המתנ"ס, כמה מגרשי קטרגל ואף לא בריכת שחייה אחת. מכיוון שהמועצה המקומית של חורה משרתת בנוסף לאוכלוסייתה גם 5,000 איש נוספים שחיים ביישובים הבלתי מוכרים בסביבה, המצוקה חריפה עוד יותר. גם מנהלת מחלקת הנוער העירוני בקריית גת ציינה את המחסור במבנים פיזיים כמכשול מרכזי בעבודתה. בשנים האחרונות הפכו מרכזי הנוער העירוניים בקריית גת למרכזים קהילתיים ובכך הוגבלה האפשרות של בני הנוער להשתמש בהם. בטייבה משמש מבנה המתנ"ס כמבנה לגני ילדים, והספרייה אינה פעילה. מעניין לציין בהקשר זה את דבריו של עאדל ח'טיב, סגן מנהל מחוז צפון בחברה למתנ"סים ומי שניהל את המתנ"ס בטמרה במשך כ-16 שנה. לדבריו הנראות הפיזית של מבני המתנ"ס הפזורים בטמרה והפיכתם לבית מזמין בעיני הקהילה הם חלק מרכזי מן ההצלחה של המרכזים הקהילתיים ביישוב.

על הפוטנציאל הטמון בפעולתן של מחלקות נוער אפשר ללמוד מהדוגמה של מחלקת הנוער של עיריית הלסינקי (Youth Department, City of Helsinki, 2009) ותפיסתה את תפקידה כמאפשרת (facilitator). על פי הצהרתה, מטרת המחלקה היא "לתמוך בבחירות שעושים צעירים ובתחושת האחריות שלהם וכן להגביר את השתתפותם [האזרחית]". כדי להשיג את המטרות האלה, המחלקה תופסת את תפקידה כתומכת "בכישורים, במוטיבציה ובניסיון האזרחי [של צעירים], ומקבלת אחריות על הסיכונים העומדים בפני צעירים ועל מקומם בחברה". המחלקה מפעילה כ-60 מרכזי נוער (המיועדים לבני 10-18), שבהם מוצעת ללא תשלום פעילות חוגים מגוונת המתוכננת ומיושמת בהתאם לצרכים ולרצונות של בני הנוער (בין החוגים: ריקוד, טיפוס, בישול, שירה, עבודה בעץ). מרכזי הנוער מוגדרים כ'חדר משלהם': אפשר לבוא לאחד המרכזים כדי להיפגש עם חברים, לשחק פינג-פונג או סנוקר, לשחק משחקי קופסה או סתם לבוא ללא סיבה מיוחדת. בנוסף מפעילה המחלקה פרויקטים שונים כגון שיפור איכותו של הזמן הפנוי של צעירים ועידוד פעילות גופנית בקרב צעירים. המחלקה גם תומכת בכ-400 ארגוני נוער הפועלים בהלסינקי אם באמצעות תמיכה כספית ישירה, אם על ידי העמדת מתקני המחלקה לרשות הארגונים ואם בדרך של השאלת ציוד. כ-30,000 צעירים מתחת לגיל 25 משתתפים בפעילויות של הארגונים האלה. מחלקת הנוער של הלסינקי אחראית על כ-7% אחוזים מתושבי העיר (שבה כחצי מיליון תושבים, כ-9% מהם מהגרים) בסיועם של 400 עובדים (מחציתם עובדי נוער). תקציב המחלקה עומד על כ-28 מיליון יורו לשנה.

1.2. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות מינהל חינוך חברה ונוער במשרד החינוך

מינהל חברה ונוער הוא הגוף הממונה על החינוך הבלתי פורמלי במשרד החינוך – הן זה המתקיים במסגרת בתי הספר (למשל באמצעות פיתוח פדגוגיה בלתי פורמלית ותכניות לימודים בנושא של ערכים, זהות, מוסר, פיתוח והובלה של מועצות תלמידים, טיפוח מנהיגות נוער, עידוד התנדבות, עידוד טיולים ומסעות נוער לפולין)⁸, והן זה המתקיים מחוץ למסגרת זו, בעיקר דרך הרשויות המקומיות (למשל, באמצעות תמיכה כספית בתנועות הנוער, רגולציה והכשרה של בעלי תפקידים בתחום). מכיוון שהמינהל הוא זרוע של המדינה, החשיפה לחינוך הבלתי פורמלי דרכו היא ארצית. עם זאת, קהלי היעד המרכזיים של המינהל הם תלמידים בכיתות ז'-י"ב.⁹

⁸ על פי דוח מיצ"ב תשע"ב של רמ"ה של 67% מן התלמידים בחטיבה העליונה ובחטיבת הביניים ו-80% מן התלמידים בבתי הספר היסודיים מדווחים כי בית הספר מעודד אותם לגלות מנהיגות; לצד הנתון הזה, הדוח מציין גם כי רק 45% מן התלמידים בחט"ע ובחט"ב ו-50% ביסודי מדווחים כי בית ספר מעודד אותם לקחת חלק פעיל בחיים האזרחיים או להיות חברים בתנועת הנוער. הפער בין מה שהתלמידים תופסים כ'מנהיגות' לבין מה שהם תופסים כהשתתפות בחיים האזרחיים ובתנועות הנוער מעורר מחשבה.

⁹ המינהל שוקל בימים אלו להרחיב את שכבות הגיל שהן קהלי היעד שלו לכיוון החינוך היסודי מחד גיסא ולמיסוד הפעילות עם החניכים בשנות שירות ומכינות (ואולי הלאה) מאידך גיסא.

מועצת התלמידים והנוער הארצית היא אחת הדוגמאות המובהקות לתכניות שהמינהל מוביל בתחום החינוך הבלתי פורמלי מחוץ למסגרת בית הספר. המועצה הארצית היא השלב האחרון במסלול שמתחיל במועצת הנוער הבית-ספרית וממשיך במועצות הרשותיות והמחוזיות. כ-32,000 בני נוער פעילים במסגרת מועצות הנוער; כ-1,000 מתוכם (תלמידי י"ב) פעילים במסגרת המועצות המחוזיות והארציות. מועצת התלמידים והנוער הארצית מאגדת 45 נציגים נבחרים משבע מועצות תלמידים ונוער מחוזיות, המחולקות על פי אזורים גאוגרפיים.¹⁰ בשנת 2006 הקימו בוגרי מועצת התלמידים והנוער הארצית את עמותת 'במתנ"ה - בוגרי מועצת התלמידים והנוער הארצית', מתוך הכרה בחשיבותן ותרומתן של מועצות הנוער לפיתוח וטיפוח של מנהיגות בני נוער. העמותה מלווה את פעילות מועצות התלמידים בחניכה של נציגי המועצות ובסיוע מקצועי - דוברות, ייעוץ משפטי, יחסי ציבור וכיו"ב - ומבוססת כולה על מתנדבים. מעניין לציין שבבחירות לרשויות המקומיות שנערכו בשנת 2013 התמודדו 26 מחברי העמותה על תפקידים ברשויות המקומיות ושבעה מתוכם נבחרו.

דוח Euromed על מדיניות בנושא בני נוער במדינות הים התיכון לשנת 2009 (Brakel et al., 2009) מציין לטובה את התשתית המפותחת והמנגנון הארצי להשתתפות ומעורבות שמועצת התלמידים והנוער מספקות לבני הנוער בישראל וכן את המאמצים שעושה המדינה כדי לרתום את בני הנוער להשתתפות. לצד זאת הדוח מציין כי בפועל השפעת המועצה על תהליך קבלת ההחלטות שנויה במחלוקת, הן בשל הגבלת עיסוקה של המועצה לעניינים הקשורים בבני נוער בלבד והן בשל סמכויותיה המוגבלות.

1.ג. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות החברה למתנ"סים

החברה למתנ"סים (מרכזי תרבות, נוער וספורט) היא אחד הגופים הגדולים הפועלים בפריסה ארצית ומזמנים חשיפה לחינוך בלתי פורמלי. החברה למתנ"סים היא חברה ממשלתית שמפעילה מרכזים קהילתיים בכל רחבי הארץ. משרד החינוך (באמצעות מינהל חברה ונוער) הוא המשרד הממונה עליה. המרכזים הקהילתיים הם ישויות משפטיות (עמותות) שפועלות ברשויות מקומיות שרוצות בכך, בשיתוף פעולה מלא בין החברה למתנ"סים לבין הרשות המקומית. המרכזים הקהילתיים הם מוסדות ללא כוונת רווח, וכל רווח כתוצאה מפעילותם ומתכניות החברה ביישוב מופנה בחזרה לתושבים. כ-700 מרכזים קהילתיים פזורים ב-150 מתוך 250 רשויות,¹¹ כולל ברשויות ערביות וחרדיות.¹² בפעילויות המתמשכות של המרכזים הקהילתיים משתתפים כיום כמיליון וחצי איש. באמצעות סבסוד פעילויות בקהילות מוחלשות והתאמות בתחום התוכן החברה עושה מאמץ להגיע לאוכלוסיות שאינן מגיעות מיזמתן למרכזים הקהילתיים. עיקר המשאבים והידע של החברה מופנים לנושא של חינוך משלים - עבור בני נוער, ילדים בגיל הרך (רשת מעונות היום) התחלה חכמה) ומשפחות צעירות (מרכזי העשרה).

שלושה עקרונות שזורים בפעילויות החברה למתנ"סים: מעורבות והתנדבות, פיתוח זהות וקבלת האחר. על פי מדיניות החברה, עקרונות אלו אמורים להיות חלק מכל פעילות המתקיימת במרכזים הקהילתיים. בנוסף לעקרונות האלה שהחברה למתנ"סים עצמה מקדמת 'לרוחב' הפעילויות של המרכזים הקהילתיים, כל מרכז

¹⁰ החלוקה לפי מחוזות היא על פי המפתח דלהלן: מחוז צפון - 6 נציגים (5 נציגים ונציג נוסף מהעדה הדרוזית) מחוז חיפה - 7 נציגים (5 נציגים ושני נציגים נוספים מהעיר חיפה); מחוז תל-אביב - 7 נציגים (5 נציגים ושני נציגים נוספים מהעיר תל אביב); מחוז מרכז - 6 נציגים; מחוז ירושלים - 8 נציגים (6 נציגים ושני נציגים נוספים מהעיר ירושלים); מחוז דרום - 6 נציגים (5 נציגים ונציג נוסף מהחברה הבדואית); מחוז המגזר הערבי - 5 נציגים.

¹¹ ברשויות חזקות (דוגמת רעננה ותל אביב) פועלים מרכזים קהילתיים השייכים לרשות המקומית ולא לחברה למתנ"סים, כך שלמעשה מרכזים קהילתיים פועלים ביותר מ-150 רשויות. זאת ועוד: החברה למתנ"סים אינה מפעילה מרכזים קהילתיים ביישובים שבהם המרכז הקהילתי נתפס כמנוף לצבירת הון פוליטי.

¹² כ-30 מהם פועלים ברשויות מקומיות ערביות; התקציב של כמחצית מהם עומד על שני מיליון ש"ח.

וכל מנהל מרכז מתאים את פעילויותיו לצורכי הקהילה – קידום תעסוקה, חוגים, טיפול באלומות של בני נוער או כל נושא אחר. כך למשל יכול להיווצר מצב שבו בכפר טורעאן מאפשרים פעילות במסגרת שירות אזרחי ובמרחק עשרה קילומטרים משם, בכפר מנדא, הנהלת המתנ"ס קיבלה החלטה שלא לאפשר פעילות כזו. בחורה, המתנ"ס כולל יחידה להתפתחות הילד ושיקומו – יחידה פְּרָא־רפואית שמקומה לכאורה אינו במתנ"ס. אלא שמנהל המתנ"ס המקומי הגיע למסקנה שנשים רבות מחורה אינן מקבלות שירות מספק בבית החולים סורוקה ולכן פתח במתנ"ס יחידה שעונה על צורכי הקהילה הבדואית והשירות בה ניתן בשפה הערבית.

בתחום החינוך הבלתי פורמלי החברה למתנ"סים פועלת על בסיס ההבנה שבתוך כל יישוב צריך להיות שיתוף פעולה בין ארבעת הגורמים המרכזיים הפועלים בו: המחלקה לחינוך, האגף לשירותים חברתיים, מנהל יחידת הנוער והמרכזים הקהילתיים. ביישובים שבהם מתקיים שיתוף פעולה כזה יש אפשרות לראות את "התמונה הגדולה" של החינוך הבלתי פורמלי בַּמקום ולתכלל אותה. בחברה מאמינים שתכלול מעין זה מאפשר ליצור תמונת רצף של פעילות הילד או הנער מהבוקר עד הערב וכך ליצור התאמה טובה יותר בין צרכיו ובין הפעילויות שהוא משתתף בהן. יש רשויות מקומיות שבהן קיים צוות שמורכב מהגורמים שהוזכרו לעיל וכל תכנית שנכנסת ליישוב עוברת דרכו. כדי לשמור על קשר עם מערכת החינוך הפורמלית, החברה למתנ"סים פועלת בתוך בתי הספר באמצעות תכנית קָרָב וסל תרבות ארצי, ומחוץ לבתי הספר באמצעות יישוג (outreach). תכנית פל"א (פעילות לימודית אחרת) למשל יוצרת קבוצות לימוד קטנות אחר הצהריים עבור ילדים שהחברה ובית הספר מאתרים יחד. מטרת הקבוצות היא לשפר את ההישגים בלימודים של הילדים הן בהיבט התוכני והן בהיבט של העצמה חברתית ורגשית.

לדברי עאדל ח'טיב, סגן מנהל מחוז צפון בחברה למתנ"סים, בחברה הערבית מתחולל כיום שינוי בַּיחס אל המרכז הקהילתי ובלגיטימציה להשתתף בפעילויות שהוא מציע לשעות אחר הצהריים. אם לפני שני עשורים לא הייתה כמעט מודעות לערך שטמון בהשתתפות בחוגים ובפעילויות הקהילתיות, הרי שכיום הורים רבים מכירים בערך המוסף של פעילות כזו וגם יש יותר משפחות שיכולות להרשות לעצמן, מבחינה כלכלית, לשלוח את הילדים לחוגים. כמוכן, מן העבר השני יש משפחות רבות המתמודדות עם קשיים כלכליים חריפים כל כך, עד שהן אינן פנויות כלל לעסוק בפעילויות העשרה ופנאי שמציע החינוך הבלתי פורמלי. ח'טיב מציין גם שביישובים ערביים רבים אין מבנה למרכז הקהילתי ונעשים ניסיונות לערוך פעילויות בתחום החינוך הבלתי פורמלי במתקנים של בית הספר או במועדוני נוער שלעתים קרובות אינם אטרקטיביים מספיק. חולשה אחרת של המתנ"סים בחברה הערבית היא לטענתו היעדר יצירתיות בתחום של פיתוח תכניות. לעתים קרובות התכניות המוצעות במתנ"ס הערבי "מועתקות" ממתנ"סים יהודיים שכנים ולא נעשה מאמץ מספיק לפתח תכניות מקוריות שמותאמות לצורכי החברה והנוער הערבי. לבסוף, ח'טיב סבור שחולשה נוספת של המרכזים הקהילתיים בחברה הערבית היא איכות כוח האדם. חולשה זו, לטענתו, היא כפולה: (א) יש מקומות שבהם אנשים מקצועיים ובעלי השכלה בתחום אינם ממונים לתפקיד שאליו הוכשרו מכיוון ששיקולי המינוי של הרשות אינם מקצועיים בלבד. (ב) התחום מאופיין בתחלופה נמוכה מאוד בכוח אדם, ובעלי תפקידים נשארים לפעמים בתפקידם גם 20 שנה ויותר. במצב זה כוח אדם צעיר ומיומן מתקשה להשתלב במערכת.

1.ד. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות תנועות נוער וארגוני נוער¹³

בעיני רבים תנועות הנוער בישראל הן סמל של החינוך הבלתי פורמלי וערוץ משמעותי (יש שיאמרו המשמעותי ביותר) לחשיפה אליו. הצופן הבלתי פורמלי שפיתח ראובן כהנא מבוסס בעיקר על מאפיינים של תנועות נוער ותרם גם הוא להבחנה בין לבין החינוך הבלתי פורמלי (Cohen, 2015). לתנועות השונות מבנים ארגוניים שונים, אך כולן מושתתות על קבוצות של כ־15 חניכים – ילדים ובני נוער בכיתות ג'–ט' בדרך כלל – שמשתתפים בפעולות התנועה במהלך השבוע ומשתייכים למסגרת פעילות רחבה יותר של מרכזים תנועתיים שכונתיים כגון קנים (בנוער העובד והלומד או בשומר הצעיר), שבטים (בצופים) או סניפים (בבני עקיבא או בעזרא). בחופשות משתתפים החניכים במסעות ומחנות של התנועה. בראש הקבוצה עומד מדריך צעיר (מד"צ), חניך בוגר שעבר תהליך הכשרה (בדרך כלל בחופשת הקיץ שבין כיתה ט' ל'י' או בין 'י' ל'יא) או מדריך בוגר (בן עשרים לפחות או בשנת שירות). דמי החבר השנתיים משתנים מתנועה לתנועה, אך מסתכמים בכמה מאות שקלים. עבור פעילויות שמעבר לפעולות השבועיות – טיולים, מחנות, סמינרי הדרכה – התנועות גובות תשלום נפרד, כך שבסך הכול עלות ההשתתפות בתנועה יכולה להצטבר לסכום לא מבוטל (אך בדרך כלל לא כזה החורג מעלות השתתפות בחוג), במיוחד במשפחות שבהן יש יותר מילד אחד שמשתתף בפעילות. באיג' – ארגון נוער גאה החניכים אינם נדרשים לשלם כלל, גם על מנת שלא להעמיד את בני הנוער במצב שבו הם צריכים לבקש כסף מההורים וגם כדרך ליצור שוויון בין החניכים. בארגון הנוער אחריי! החניכים מתבקשים לשלם כ־170 ש"ח בשנה, אך הפעילות אינה נמנעת ממי שמעוניין להשתתף ואינו משלם. אחת הדרכים של הארגון לגבות כסף היא קורס פסיכומטרי מסובסד לבוגרי הארגון שהשתחררו מהצבא. המשתתפים נדרשים לשלם סכום סמלי אך גם להתנדב ארבע שעות בשבוע. כך העמותה משדרת לבוגריה שאין "מתנות חנים" ושמצופה מהם לתת מזמנם תמורת הקורס.

תנועות הנוער פועלות בפריסה ארצית. על פי דוח שיצא לאחרונה בנושא דפוסי פנאי של בני נוער בישראל 20% מבני הנוער בכיתות ז'–י"ב שנדגמו בסקר מייצג מבחינת מדדי טיפוח ומגדר העידו על עצמם כי הם חברים בתנועות הנוער (רומי וכהן, 2015).¹⁴ מזכ"לי התנועות שהשתתפו במפגשים העידו כי רוב החניכים הם בשכבת הגיל הצעירה (עד כיתה ח') ושייכים לשכבות חברתיות כלכליות מבוססות יחסית. דוח של מרכז המידע והמחקר של הכנסת (שלג מיעמי, 2010) קובע כי 80% מהחניכים הם מרקע חברתי כלכלי בינוני-גבוה ו־20% מרקע חברתי כלכלי נמוך. חלק מן התנועות משקיעות מאמץ ומשאבים מסוימים באזורים מוחלשים, אך על פי עדותן נתקלות בקושי לגייס חניכים משכבות חברתיות כלכליות נמוכות. אחד הקשיים שסומנו בהקשר הזה הוא הקושי לרתום את ההורים לתמיכה בפעילות, אם בשל חוסר פניות שמקורה במצוקות היום־יום ואם בשל התפיסה של תנועת הנוער כגורם המערער על סמכות המבוגרים. בשנים האחרונות משרד החינוך מעודד ומתמרץ את תנועות הנוער לפתוח סניפים חדשים בפריפריה, ואף מסבסד השתתפות של חניכים מהפריפריה בהן (שם).

¹³ לפי מבחני התמיכה של משרד החינוך בארגוני ילדים ונוער ובתנועות הנוער, יש בין שתי המסגרות האלה כמה הבדלים. ההבדל המרכזי בא לידי ביטוי בכך שתנועת נוער "מכוונת לפעולת הגשמה עתידית ואינה מסתפקת בפעילות הפגתית רואה בתרבות הנוער פוטנציאל חיובי ותיקון המציאות, למען חברה ערכית וצודקת יותר ויוצרת הנהגה של נוער וצעירים." לתנועות נוער צריכה להיות אידאולוגיה המגדירה את דרכה ואת יעדיה, מוסדות דמוקרטיים שינהלו אותה ואפשרות להגשמה עצמית וחברתית במסגרת התנועה. לעומת התנועות, ארגונים נדרשים להתארגן סביב תחום עיסוק ראשי ופעילות חברתית-חינוכית ערכית. מטרת משנה הן סיוע להתיישבות בארץ, פעילות להעצמת קבוצות חלשות בחברה כגון נוער עולה, נוער מנותק ונוער עם צרכים מיוחדים. מספר החניכים המינימלי בארגון ילדים ונוער הוא 1,000, לעומת 2,500 בתנועת נוער. יש גם הבדלי גיל: החניכים בתנועות הנוער הם בדרך כלל בין כיתה ד' ל"ב, ואילו בארגוני הילדים והנוער הם בין כיתה א' ל"ב. הן בתנועות והן בארגונים צוות ההדרכה מורכב ממדריכים צעירים (תלמידי תיכון) וממדריכים בוגרים (חניכי י"ג ומעלה).

¹⁴ דוח של הראמ"ה צפוי להתפרסם בעתיד הקרוב ובו נתונים עדכניים על מספר החניכים בתנועות הנוער. חשוב לציין כי דוחות שונים סופרים את החניכים באופנים שונים (עם השכבות הנמוכות או ללא השכבות הנמוכות, עם מד"צים או ללא מד"צים) ועל כן יש פערים (לעתים ניכרים) בין דוח אחד למשנהו.

לעומת תנועות הנוער הוותיקות¹⁵ שפועלות בפריסה ארצית, ארגון הנוער של תנועת תרבות, 'נוער יוצר תרבות', מכוון בעיקר לפריפריה הגאוגרפית-חברתית. ארגון זה שואף ליצור מרחב לעשייה וחשיפה של בני נוער לעולם האמנות והתרבות במגוון רחב של תחומים (תאטרון, מוזיקה, מחול, אמנות פלסטית). אחת ממטרות העל של התנועה היא ליצור תשתיות תרבותיות בפריפריה ולהכשיר בני נוער להיות יוצרי תרבות וכך לאפשר את התפתחותה של תרבות מקומית מקורית. בנוסף, האמנות נתפסת כהזדמנות לחנך את בני הנוער להיות רגישים, הומניסטיים וביקורתיים וכן לשמש מענה לתופעות של אלימות בני נוער ואמצעי לפתח אמנויות של קהילות תרבותיות (כגון יוצאי אתיופיה). חניכי התנועה הם ילדים ובני נוער בכיתות ד'-י"ב. החניכים נפגשים לפעולות שבועיות שסובבות סביב אמנות וגיבוש חברתי ומדי כמה זמן משתתפים גם באירועי שיא כגון הפסטיבל השנתי 'כנפיים' שבו מוזמנים בני הנוער להציג את עבודותיהם. כ-500 בני נוער משתתפים בפסטיבל זה מדי שנה. במהלך השנה נערכים מפגשי התנועה ב-25 בתי יוצרים שממוקמים ב-17 יישובים ברחבי הארץ. פעמיים בשבוע מתכנסות בבתי היוצרים קבוצות לפי גילים ותחומי עניין, לפעולה ולתהליכי יצירה. עלות ההשתתפות עומדת על כ-400 ש"ח בשנה. כ-2,200 בני נוער משתתפים כיום בפעילויות הארגון.

החשיפה לתנועות נוער בחברה הערבית מורכבת. בחלק מן המקומות פועלות מעין תנועות נוער השייכות למפלגות (למשל חד"ש) או לגורמי דת כגון התנועה האסלאמית. לצדם, פועלות בחלק מן היישובים תנועות הנוער הציוניות באמצעות חטיבות ערביות ייעודיות. תנועת הנוער העובד והלומד פועלת כיום ב-32 יישובים ערביים; בשומר הצעיר, כ-20% מן החניכים הם ערבים המשתייכים ל'אג'יאל – החטיבה הערבית בשומר הצעיר; כחלק מהתאחדות הצופים והצופות פועלים בחברה הערבית חמישה ארגוני צופים: ארגון הצופים הדרוזים, הצופים הערבים הקתולים, הצופים הערבים המוסלמים, הצופים הערבים האורתודוקסים וצופי בתי הספר הערביים. מעבר לקושי המובן מאליו של פעילות של תנועת נוער יהודית-ציונית ביישובים ערביים, גם התנועות עצמן מביאות איתן תפיסת עולם שאינה תמיד עולה בקנה אחד עם תפיסות פוליטיות, תרבותיות ודתיות בחברה הערבית. כך למשל, הקנים הערביים של תנועת הנוער העובד והלומד פועלים רק ביישובים שבהם מסכימים לקבל את שלושת העקרונות הבאים: התנועה היא יהודית-ערבית, אין בה הפרדה בין בנים לבנות והיא קוראת לשירות אזרחי בקהילה. מסלול ההגשמה לבוגר הערבי של הנוער העובד והלומד מציע למשל התנדבות בבתי ספר במסגרת שירות אזרחי. המסלול נפתח לפני שמונה שנים, היו בו אז 24 מתנדבים, וכיום הוא מונה למעלה מ-800 מתנדבים. ביישובים בדואים בנגב פועלים כיום שישה מרכזים של הנוער העובד והלומד ובפעילויות משתתפות גם בנות מהחברה הבדואית. הקנים הערביים של הנוער העובד והלומד מציעים גם, בשיתוף עם משרד החינוך, מסלול של שנת שירות עבור נוער ערבי לפני השירות האזרחי. כ-120 בני נוער משתתפים במסלול הזה. לדברי טוני נאסר, רכז הקנים הערביים בנוער העובד והלומד, המסלול הזה מאפשר השתלבות קלה יותר בחברה הישראלית ומאפשר לחניך הערבי, "לעמוד במקום שווה מול החניך היהודי", כדבריו. מעניין גם לציין ששבעה בוגרי התנועה הם כיום מנהלי יחידות נוער ביישובים ערביים.

1.ה. חשיפה לחינוך בלתי פורמלי באמצעות קרנות פילנתרופיות ועמותות מגזר שלישי

נתיב חשיפה אחר לחינוך בלתי פורמלי הוא קרנות פילנתרופיות ועמותות מגזר שלישי. בניגוד למדינה שמחויבת להציע שירותים אוניברסליים בפריסה ארצית, קרנות ועמותות מפעילות מגוון רחב של שיקולים בבחירת אזורי הפעולה שלהן, מטרותיהן וקהלי היעד שלהן. כך, לצד עמותות שפועלות בפריסה ארצית, עמותות רבות אחרות הן מקומיות או פועלות רק ביישובים מסוימים (למשל, פריפריה חברתית או גאוגרפית)

¹⁵ כך למשל, תנועת השומר הצעיר נוסדה בשנת 1913, תנועת הצופים העבריים בישראל ב-1919, הנוער העובד והלומד נוסד ב-1924 ותנועת בני עקיבא ב-1929.

ומטרותיהן כמובן מרובות ומגוונות. בדומה למגזר השלישי באופן כללי, עולם העמותות, הקרנות והארגונים הפועלים בזירת החינוך הבלתי פורמלי מתאפיין גם בדינמיות ושינויים תכופים – יוזמות חדשות צצות תדיר וארגונים משנים את מטרותיהם או נסגרים כעניין שבשגרה, בעיקר בשל התלות בגיוס כספים. במסגרת דוח זה אין אפשרות להציג תיאור מקיף או ממצה של עולם עשיר זה. להלן מספר מאפיינים ודילמות בולטות שעלו במהלך הלימוד מתוך המפגשים עם העמותות והארגונים:

מתח בין חינוך לבין מומחיות בתוכן: בין הרצון לחנך (למשל למעורבות בחברה, להתנדבות, לאזרחות) ובין הצורך להתמקצע בתחום הדעת ולהשתמש בו ככלי למשיכת המשתתפים קיים מתח שהוא מובנה בפעילותן של עמותות וארגונים. לכאורה התכנים – כדורגל, אמנות, סיירות בטבע, רובוטיקה ועוד – אינם משנים מבחינת חלק מארגוני החינוך הבלתי פורמלי. עולמות התוכן נתפסים לעתים כאמצעי להשגת מטרה רחבה יותר. כך למשל הגדירו ב'מפעלות חינוך וחברה' את היחס בין ספורט לחינוך בארגון: "מפעלות הוא כיום הארגון הגדול ביותר שמשמש בספורט ככלי חינוכי [...] המילה כדורגל לא מופיעה בחזון וגם לא במטרות הארגון כי המטרות הן קהילתיות וחברתיות. הכדורגל הוא המגנט שמושך את הילדים לפעילות [...] ולאחר מכן הוא המראָה והמתודה שמשמשת להמחשה של כל הערכים [...] הכדורגל הוא לא מטרה בפני עצמה אלא אמצעי להשיג מטרות אחרות, חברתיות, קהילתיות בקרב ילדים ונוער." ברוח דומה הגדיר עופר ישראלי, מייסד 'שומרי הגן', את מטרת הארגון שלו: "המיומנויות והחינוך לטבע זה הכלי שלנו [...] הרבה פעמים אנשים מתבלבלים וחושבים שאנחנו ארגון שעוסק בהשרדות כי [אנחנו מלמדים] מיומנויות הישרדות, אבל זה כלי [...]". יחד עם זאת, העובדה שהתוכן הוא אמצעי אין פירושה שהוא משני. נהפוך הוא, נדמה שכדי שהתוכן באמת ישיג את מטרתו לשמש כ"פיתיון" וכפלטפורמה להשגת מטרות חינוכיות, מוטלת על מארגני הפעילות החובה להיות מעולים גם בתחום המקצועי. כך הגדירו זאת ב'מפעלות': "לילדים בכיתה י' אם אתה לא 'תותח' בכדורגל, אם אתה לא תדע להדגים להם את התרגיל, הם 'יאכלו אותך בלי מלח'. גם בארגון הנוער אחרי!! עולה המתח בין חינוך לבין הרצון להציע הכנה מקצועית לצבא, לפסיכומטרי או לבגרויות. ענבר הרוש גיטי, מנכ"לית אחרי!!, סיפרה על כך: "אנשים לא באים אלינו רק בשביל הרוח והערכים כמו בתנועות הנוער אלא כדי לקבל משהו: להיות מוכן לצבא, להיות מוכן לבגרות או לעשות פסיכומטרי [...] אחרי!! משתמשת בהכנה לצבא ככלי חינוכי. אנחנו רוצים שהבוגרים שלנו יהיו בוגרים משמעותיים, תורמים ומתפקדים בחברה הישראלית [...] שירות צבאי או אזרחי הוא חלק מהתפקוד הזה."

הקושי הטמון במתח המובנה הזה ניכר במיוחד בהכשרת המדריכים, שצריכים להיות גם אנשי חינוך וגם לשלוט היטב ברזי הפעילות שהארגון או העמותה מציעים. כך תיאר זאת עופר ישראלי מ'שומרי הגן': "אנחנו מחפשים אנשים עם רקע אקדמי בחינוך או כאלו הנמצאים בשלבי לימוד של חינוך או חינוך טיפולי, אנשים שמבינים שחינוך הוא הכלי החשוב ביותר לעיצוב העתיד, ויש להם רצון עז לעסוק בחינוך שלא בבית הספר, ולעתים אף חינוך סביבתי, ורוצים להתנסות בהדרכה בשיטות המוצעות ב'שומרי הגן'."

שיתוף פעולה עם גורם מקומי: ארגונים שפגשנו ציינו את החשיבות שבשיתופי פעולה עם גורם מקומי, בעדיפות בולטת לרשות המקומית או במקרים אחרים לעמותות מקומיות או למנהיגות מקומית. השותפות היא גם כלכלית – על בסיס מודל פעולה של מימון תואם – אך היא גם דרך להבטיח פעולה ארוכת טווח והתבססות של הארגון במקום. כך ניסחו זאת ב'מפעלות': "אנחנו בשום מקום לא עובדים לבד. יש תמיד שותף מקומי, זה חובה. בעדיפות שלנו הרשות, גם כדי לשמר וגם כדי להשתלב במערך יותר כללי של תפיסת החינוך. ועוד סיבה זה שהרשויות בדרך כלל שולטות בתשתית. הן לא צריכות שמישהו ישכיר להן או יפתח להן את המגרש." גם עמותת 'אופנים' נכנסת ליישוב רק דרך מחלקת החינוך, וזו מדריכה אותה היכן הצורך הגדול ביותר או מהו המוסד שהכי נכון לעבוד דרכו מבחינה ארגונית, כפי שתיאר זאת סמנכ"ל התפעול של

העמותה אלי דרור: "תמיד אנחנו נגיע למחלקת החינוך בהתחלה. מחלקת החינוך תנתב אותנו למתנ"ס [...] אולי לבית ספר כזה או אחר, או שהרבה פעמים היא תפעיל אותנו בעצמה. בעצם, מחלקת החינוך אומרת – תשמע, אנחנו צריכים [אתכם] בשכונה כזו וכזו [...] ואנחנו רוצים שתעבדו שם." יתרון נוסף של מודל פעולה זה על פי דרור הוא הקשר או החיבור שנוצר כך בין המערכת הפורמלית לבלתי פורמלית ומאפשר מבט שלם יותר על הילד וצרכיו: "כך נוצר איזשהו שיתוף פעולה שלנו עם הרשות, עם המערכת הפורמלית. זה שיתוף פעולה שגם מבחינתנו הוא מבורך. בסופו של דבר אנחנו מנסים להסתכל על הילד כמכלול, כילד שעובר מספר חוויות במשך היום ואי אפשר לנתק אחת מהשנייה."

בחירה אסטרטגית בפריפריה: שלושה מהארגונים שפגשנו בחרו בחירה אסטרטגית לפעול רק בפריפריה הגאוגרפית או החברתית של ישראל. עמותת 'אופנים' מציעה פעילות בתחום של מדע וטכנולוגיה רק ביישובים רחוקים מן המרכז. כפי שניסח אלי דרור, סמנכ"ל התפעול: "הרעיון שלנו הוא להגיע לנקודות ולמקומות הפריפריאליים, גם מבחינה סוציו-אקונומית, אבל גם גאוגרפית. מקומות שכנראה לא ישתלם כלכלית לאף גוף להגיע לשם ולהפעיל חוג שהוא באמת איכותי." נכון להיום העמותה מפעילה שלוש מעבדות ניידות באוטובוסים ובהם מתקיימים חוגי מדע וטכנולוגיה לילדים בכיתות ג'-ו'. כ-1,400 ילדים משתתפים בתכניות המדע השנתיות של העמותה. עמותת 'מרכז מעשה' לקחה על עצמה לחבר בין צעירים בפריפריה לבין עולם ההתנדבות הממוסדת במסגרת שנת שירות, מתוך מחשבה ששנה כזו תגביר את הניעות החברתית שלהם, כפי שסיפר יוסי מלכה, מנכ"ל מעשה: "מרכז מעשה הוקם [...] בשביל לטפל בנישה הזו [של שנת התנדבות עבור צעירים בפריפריה] ולחבר אותה לנושא של שוויון הזדמנויות ומוביליות חברתית [...] שנת ההתנדבות, אם היא נעשית באופן משמעותי, עם מעטפת ומתן כלים וליווי וכו', יש בה כדי לקדם צעירים וצעירות מהפריפריה באופן דרמטי."

מענה על צורך מקומי ייחודי: חלק מן העמותות מציעות פעילות כמענה על צורך מסוים של קהילה או ציבור ספציפי. כך למשל, עמותת 'צעד קדימה לקידום החינוך ברהט', שנוסדה ברהט ופועלת בה מזה 15 שנה, היא דוגמה לעמותה מקומית שקיבלה על עצמה להוביל שינוי בחברה הבדואית. על סמך הצרכים המקומיים הייחודיים של הקהילה ברהט קיבלה העמותה החלטה אסטרטגית לפנות לילדים ובני נוער וגם לנשים. העמותה יצרה למעשה את התשתית לפעילות חינוך בלתי פורמלי ברהט. 'צעד קדימה לקידום החינוך ברהט' מפתחת ומפעילה פרויקטים בתחום החינוך וקידום ההשכלה של אוכלוסיות היעד שלה וגם פועלת יחד עם ארגונים שונים כגון תנועות נוער וקרנות פילנתרופיות. מעבר לפעילות של תגבור והעשרה בלימודים בתוך בתי הספר ומחוץ להם, העמותה מפעילה אחר הצהריים מיזמים בתחומים של ספורט, תאטרון ואמנות לילדים. פעילות הנוער מתמקדת בטיפוח מנהיגות צעירה, מנהיגות סביבתית ופיתוח של תרבות התנדבות של בני נוער. הפעילות לנשים מתמקדת בקידום וטיפוח השכלה. העמותה גם ייסדה לפני כעשר שנים מרכז הכוונה להשכלה גבוהה, שמשרת את כל אוכלוסיית הבדואים בנגב ומלווה את הצעירים בדרכם למוסדות להשכלה גבוהה.

מספר המשתתפים בפעילויות השונות של העמותה עולה לאורך השנים, אך הוא עדיין נמוך יחסית למספר הילדים ברהט ש-65% מ-60,000 תושביה הם בני 20 ומטה. כך למשל, בבית הספר לכדורגל משתתפים כ-150 ילדים, במיזם האמנות כ-30 ילדים ובקורס מנהיגות נוער יש מדי שנה כ-20 בני נוער. נדמה כי החסם העיקרי אינו כלכלי, שכן דמי ההשתתפות בפעילויות העמותה הם סמליים, אלא דווקא המחסום התרבותי-תודעתי. גם אם יש כיום יותר משפחות המודעות לתרומה של הפעילויות הבלתי פורמליות לילדיהן, סוג הפעילות הזו עדיין אינו מוטמע בחברה הבדואית. אחת הדרכים שבהן העמותה מנסה ליצור שינוי בדפוסי החברתיים-תרבותיים היא פנייה לאנשי עסקים מהחברה הערבית שיתרמו כסף למטרות שאינן דתיות כמקובל או

למטרות שמשלבות בין דת לחברה. במסגרת ערוץ הפעולה הזה נפתחו בשנים האחרונות ספריות לבני נוער בארבעה מסגדים ויש כוונה לפתוח נוספות. כן נעשה מאמץ לשכנע אנשי עסקים שתרומת כסף לטובת מלגות לסטודנטים היא מצווה לא פחות חשובה מתרומת כסף לטובת בניית מסגד; כיום יש ברהט עשרה סטודנטים שלימודיהם ממומנים באופן הזה.

עמותה אחרת שעונה על צורך מקומי ייחודי היא 'בלדנא'. 'בלדנא' הוקמה במטרה להעלות את מודעותם של בני נוער וצעירים ערבים לזהות שלהם וכן כדי לטפח מנהיגות צעירה בעלת כלים להובלת שינוי חברתי. זוהי עמותת הנוער העצמאית היחידה הפועלת בחברה הערבית. 'בלדנא' מגייסת את משאביה בעיקר באירופה ואינה נתמכת על ידי שום גורם בישראל. העמותה פועלת בפריסה ארצית אם כי בהיקפים מצומצמים יחסית – כ־200 בני נוער מהווים את הגרעין הקשה וכ־6,000 משתתפים בפעילויות שונות לאורך השנה. לדברי רכזת הפרויקטים בעמותה, קמר טאהא, דילמות של זהות מאפיינות מאוד את בני הנוער הערבי, הן בשל גילם והן בשל גורמים חברתיים ופוליטיים שלטענת טאהא מבקשים להשפיע על קבוצת הגיל הזו ולעצב אותה על פי דרכם. 'בלדנא' מציעה לבני נוער השתתפות במספר פרויקטים, ביניהם מנהיגות צעירה, פרויקט לעידוד התנדבות, פרויקט המקנה מיומנויות סנגור וכן פרויקטים בעלי אופי לאומי יותר, ביניהם מאבק בשירות האזרחי בחברה הערבית ופרויקט לפיתוח מודעות בקרב הדור השלישי לעקורים.

1.1. סיכום: חינוך בלתי פורמלי: זכות יסוד או פריבילגיה?

דרכי החשיפה לחינוך בלתי פורמלי רבות ומגוונות ובהעדר הסדרה, השונוות בין רשויות וקהילות ברחבי הארץ היא עצומה. יש רשויות שבהן פועלות עשרות תכניות ולעומתן יש כאלה שבהן ההיצע דל או בלתי רלוונטי. בנוסף, כפי שכבר צוין, מידת הפיתוח של התחום תלויה במידה גדולה מאוד בסדר יומו של ראש הרשות, שיכול לקדם או לבטל את התחום לפי ראות עיניו. האם השתתפות בפעילות בלתי פורמלית היא זכות יסוד או פריבילגיה? האם יש מקום לקבוע בחוק כי כל ילד בישראל זכאי להשתתפות במימון מספר כלשהו של פעילויות חינוך בלתי פורמלי במהלך שנת הלימודים? ברור כי קביעה שחינוך בלתי פורמלי צריך להינתן על פי חוק לכל ילד או נער מחייבת דיון מעמיק ומקיף בשאלות סבוכות כגון מי זכאי? על בסיס אילו קריטריונים? מיהם הגופים שאמורים לפקח על כך? האם הבחירה היא מתוך רשימה מוגדרת מראש? בוועדה לענייני ביקורת המדינה שעסקה במצב החינוך הבלתי פורמלי בישראל, קבע שמואל גולן, המשנה למנכ"ל ומנהל חטיבה במשרד מבקר המדינה, כי יש מקום לקבוע את הנושא של החינוך בלתי פורמלי בחוק: "אין חקיקה בעניין הזה, אין חובה לבצע את הדברים האלה, ועמדתנו בעניין הזה שכמובן צריך לתת לזה ביטוי מבחינה חקיקתית כי גם במקומות שיש חקיקה יש לנו בעיות כמו למשל למנות מנהלי נוער וכד' אז כל שכן, במקומות שאין בהם חקיקה, מי שצריך לבצע את זה לא מבצע את זה. צריך חקיקה גם בשביל משאבים וכמובן גם כדי לבנות את כל המנגנונים לעניין הזה."

2. דוגמאות לחינוך בלתי פורמלי בקבוצות וקהילות משימתיות

בעשורים האחרונים חזרו לנוף החברתי-תרבותי בישראל קבוצות שיתופיות מסוגים שונים, ביניהן קהילות בוגרים של תנועות הנוער, קיבוצים עירוניים וגרעינים תורניים. כיום חיות בארץ כ-200 קהילות שיתופיות ביותר מ-70 יישובים. בקבוצות חברים כ-10,000 איש (לא כולל ילדים). רבות מן הקהילות האלה בוחרות לחיות בפריפריה הגאוגרפית והחברתית של ישראל – 60% מן הקהילות נמצאות ביישובים המוגדרים באשכול חברתי-כלכלי 5-7 ו-40% ביישובים באשכול 1-4 (דביר, אוחיון זיוון, 2012). רוב הקהילות הן של אנשים שמגיעים מחוץ ליישוב; כ-25% מהן הן קהילות של בני המקום. כ-70% מחברי הקהילות עוסקים בתחומי חינוך ורווחה. משימתן של הקהילות, אומר אלון זיו, מנהל השקעות חברתיות בקרן שח"ף, היא משימת חיים: "קהילה משימתית עומדת על שלוש רגליים – על אורחות חיים משותפים, על לימוד ובידור מתמשך (סוג של בית מדרש חברתי שהקהילה מפעילה למען עצמה) ועל פעולה משימתית [...] למען הקהילה הרחבה ביישוב שבו היא נמצאת. אנחנו מדברים על משימת חיים [...] על חברה בני המקום או כאלה שבאים מחוץ ליישוב להתיישב התיישבות קבע ולנסות לצמצם פערים ולייצר שינוי בתחומים של חינוך, רווחה, תרבות, חברה." הקהילות המשימתיות מאורגנות ב-16 ארגונים מייצגים (כגון תנועות הבוגרים של תנועות הנוער, קרן קהילות, מדור לדור) ומאגדות גם תחת מועצת הקבוצות והקהילות המשימתיות בישראל.

למרות ההבדלים ביניהן, מיכאלי (2007) מונה שלושה מאפיינים משותפים: הראשון – הקבוצה עומדת במרכז ומשלבת בין אוטונומיה אישית לתחושה חזקה של שייכות וסולידריות; השני – אורחות חיים משותפים שבאים לידי ביטוי בהסדרים כלכליים, חיי תרבות משותפים, לימוד וכיו"ב; והשלישי – משימתיות פוליטית הכוללת גם התייחסות ללמידה בלתי פורמלית כלמידה אלטרנטיבית. חלק מן הקבוצות, בעיקר הקיבוצים העירוניים, הן כבר ותיקות, וחברות בהן גם משפחות עם ילדים. מעורבותן של הקבוצות האלה בחינוך הבלתי פורמלי היא כפולה – בחוויה של צמיחה ולימוד עצמי ובמשימות הפוליטיות-חברתיות שהן מקבלות על עצמן.

בתהליך הלימוד נפגש צוות המומחים עם נציגים משלוש קהילות – 'מעגל הקבוצות', 'תנועת תרבות' והגרעין התורני בלוד. תהליך התפתחותן וצמיחתן שונה, ולכל קהילה ה"סיפור" שלה, אך משיחות עמם ניכר שהם חולקים מטרות משותפות כגון רצון להיות מעורב בקהילה ולתרום לחברה, מעורבות חברתית ופוליטית, רצון להשפיע על המציאות ולשנות אותה, בין השאר באמצעות פעילויות של חינוך בלתי פורמלי. כפי שנראה להלן, ההבדלים ניכרים בתכנים, באופני הפעולה וברמת המיסוד המשתנה של המסלול המוצע לחברי הקהילה – מצד אחד הדגם של 'תנועת תרבות', שיצרה מסלול התפתחות שתחילתו בארגון הנוער וסופו בחיי קהילה בוגרים באחד מיישובי הפריפריה, ומצד שני הגרעין התורני בלוד שמציע דגם פעולה רופף הרבה יותר ונדמה כי הוא מכוון בעיקר לאנשים בוגרים שמחליטים לקבל על עצמם משימות בעיר.

2.א. 'מעגל הקבוצות'

'מעגל הקבוצות', הוא 'קהילה של קהילות'; גוף המונה כ-100 חברים המאוגדים ב-13 קבוצות, בדרך כלל הומוגניות מבחינת גיל החברים (טווח הגילים הוא 20-50). כל קבוצה כזו מעורבת בפעילויות חברתיות כראות עיניה, חבריה עובדים ומתנדבים במקומות שונים, כל אחד על פי העניין והרצון הפרטי שלו. הקהילות מארגנות מעת לעת לקהל הרחב פעילויות כגון חוגי בית וערבי תרבות. המכנה המשותף הרחב של הקבוצות ב'מעגל' הוא הגדרתן על הרצף שבין סוציאליזם לסוציאליזם-דמוקרטי ושיתופיות, רצף שהן ממוקמות בו בנקודות שונות. 'מעגל הקבוצות' הוא מעין צוות היגוי בתחומים של עשייה פוליטית וחברתית, ויושבים

בו נציגי כל הקבוצות. קבוצות ה'מעגל' תומכות זו במאבקים החברתיים של זו, לומדות ביחד ומקיימות סמינרים מעת לעת.

אחד הערוצים המרכזיים שדרכם נוגע 'מעגל הקבוצות' בחינוך הבלתי פורמלי הוא שנת השירות שייסדו חבריו בקיבוץ העירוני 'תמוז' בבית שמש לפני כשנתיים.¹⁶ במהלך שנת השירות הזו חיים בדירה שכורה בבית שמש חמישה בנים וחמש בנות. הם עובדים ומתנדבים במסגרות שונות לפי העניין שלהם ולאור צורכי הקהילה – בתי ספר, מועדוניות אחר הצהריים, בתי אבות וכיו"ב. חברי הקבוצה מכלכלים את עצמם באמצעות עבודה בעיר, ואחראים על כל היבטי החיים שלהם, כולל תשלום שכר הדירה וחשבונות. העדר מימון חיצוני של משרד החינוך לקבוצה הוא חלק מהאידאולוגיה של 'המעגל'. העובדה שמשרד החינוך אינו מתקצב את המעגל פירושה שהיוצאים לשנת שירות מטעם 'המעגל' אינם חתומים על 'תקנת ההתנדבות' – אחד משני מסמכים שמתנדבי שנת השירות מחויבים לחתום עליו – ועל כן רשאים לעבוד לפרנסתם.¹⁷ לצד העשייה החברתית, הש"שנים (קרי, מתנדבי שנת השירות) עוברים גם תהליך של לימוד קבוצתי שעוסק בשאלות ה'גדולות' של החיים – זהות, פילוסופיה, כלכלה ועוד. בתום שנת השירות הקבוצה מתגייסת יחד לנח"ל בציפייה שחבריה ימשיכו את דרכם יחד במהלך חייהם הבוגרים. מבחינה זו שנת השירות של 'מעגל הקבוצות' היא מעין עתודה ליצירתן של קהילות עתידיות.

2.2. 'תנועת תרבות'

דגם נוסף של שילוב בין חיי קהילה לפעולה בשדה החינוך הבלתי פורמלי הוא גרעיני 'תנועת תרבות', תנועה ארצית של אמנים-מחנכים. 'תנועת תרבות' צמחה מתוך קבוצה של כמה בוגרים ממגמות אמנות בבתי ספר תיכוניים, שיצאו יחד לשנת שירות באור עקיבא במטרה לברר את הקשר בין אמנות במובנה הרחב ביותר לבין החברה הישראלית. בתום השירות הצבאי החליטה הקבוצה לייסד את 'תנועת תרבות'. התנועה מורכבת מקבוצות של אמנים-מחנכים שמתגוררים בפריפריה הגאוגרפית של ישראל, רואים ביישובים האלה את ביתם ומחויבים ליצירה, לחינוך ולתרבות כמרכז משימתם ופעולתם במקום. נכון לשנת 2015 מתגוררים כ-170 חברי קהילות בני 21-30 בשבעה יישובים ברחבי הארץ, בין קריית שמונה לאופקים. דגם הפעולה של 'תנועת תרבות' הוא ייחודי בתחום התרבות והאמנות אך מציע, בדומה לדגם של 'מעגל הקבוצות', מעין מסלול שמתחיל בארגון הנוער, עובר דרך שנת שירות שמציעה התנועה, נמשך דרך גיוס כקבוצה לנח"ל והשתלבות של החברים כמדריכי נוער בפרק המשימה הלאומית, שהוא חלק ממסלול הנח"ל והשירות הצבאי, ומסתיים לבסוף בהשתלבות של החברים כפרטים בוגרים בקהילות של התנועה. כפי שעולה מדבריה של מורן כהנא, מנכ"לית התנועה, יצירת מסלול מגיל צעיר ועד אחרי הצבא נתפסת כמהלך אסטרטגי מחולל שינוי: "יצרנו איזשהו מסלול כי אמרנו שאם אנחנו רוצים לעשות משהו משמעותי בחברה הישראלית [...] צריך לייצר חלופה במסלול האפשרי לאמנים. אנחנו פוגשים את הילדים כבר בכיתה י', י"א, י"ב, כשהם בתהליכי הגיבוש של 'מה אני רוצה לעשות כשאני אהיה גדול?' אחר כך, בשנת השירות, בצבא, אנחנו ממשיכים ללוות אותם. דרך זה אנחנו מייצרים את האלטרנטיבה, עוד דימוי שיש לאמן הצעיר למה הוא יכול לעשות בחברה הישראלית."

כתנועה שקיבלה על עצמה שליחות חינוכית, חברה פועלים רבות במרחב הבלתי פורמלי באמצעות הדגם של 'קהילות אמנים', המשלב בין עשייה בתחומי היצירה, האמנות והתרבות לבין עשייה חינוכית בקהילה. כפי שניסחה זאת מורן כהנא, מנכ"לית התנועה: "מעט מאוד אנשים אצלנו, בוגרי התנועה, מוצאים את

¹⁶ היסטורית זוהי מסגרת המשך לגרעין 'תמורה' שפעל בבית שמש כעשרים שנה במסגרת הצופים, ובוגריו הם שהקימו את הקיבוץ העירוני הוותיק 'תמוז'.

¹⁷ צעירים היוצאים לשנת שירות מקבלים כ-700 ש"ח בחודש ממשרד החינוך עבור נסיעות, אוכל והוצאות שוטפות.

עצמם שהדבר המרכזי שהם עושים זה אמנות. לרוב האנשים זה לא מספיק. הם מרגישים מוגבלים בזה. הם עושים הרבה חינוך והם עושים הרבה פעולות קהילתיות חברתיות. לדוגמה, לאגד ועד שכונה, לכנס פעולה משותפת עם מורים בתוך בתי הספר, עם מדריכי נוער. במילים אחרות, האמן בתנועת תרבות הוא יוצר אמנות כשלעצמה וגם עוסק ביצירת המרחב התרבותי והיצירתי הרלוונטי. עבור אמן מתנועת תרבות הקמת מוסדות התרבות, חינוך לאמנות וגיבוש קהילות הם היבטים שונים של פעילות התרבות בקהילה.

ככלל, חברי הגרעינים של תנועת תרבות עוסקים בשתי משימות מרכזיות: הראשונה היא הנגשת התרבות והאמנות לתושבים המתגוררים בפריפריה, הן בפן של יצירת תשתיות והן בפן של חשיפת הקהל ליצירה תרבותית 'מיובאת' ממקומות אחרים בארץ. בעפולה למשל חברי הקהילה משתתפים בהצגות כשחקנים, אבל גם ייסדו תיאטרון ופתחו חדרי סטודיו ואולפני הקלטות שמאפשרים לפעולה האמנותית להתקיים. הפעולה השנייה היא חינוך לאמנות וחינוך לצריכה של תרבות ואמנות. כדי לממש את התפקיד הזה חברי הקהילה פועלים גם בתוך בתי הספר וגם במרחבים אחרים בקהילה כגון ועדות שכונה ומרכזים קהילתיים. הרצון של חברי התנועה הוא ליצור מסגרות קהילתיות מקצועיות-למחצה ולאפשר לתושבי המקום לעסוק ביצירה מקומית, לתת במה לצורך הזה וכן כלים, שפה ויכולת להשתתף ביצירה תרבותית. כתוצאה מפעילות הקהילה יש כיום בעפולה גרעין קבוע של כ-100 אנשים שמגיעים מדי חודש לצפות בהצגות פרינג'.

לעתים קרובות הפעילות הבלתי פורמלית בתוך המסגרות הפורמליות מתרחשת באמצעות מתנדבי שנת השירות של התנועה. הש"שים של התנועה הם בחלקם יוצאי ארגון הנוער ובחלקם בוגרי בתי ספר לאמנויות ברחבי הארץ. במהלך השנה הזאת הם עוברים תהליך של הכשרה בתחום של הדרכה באמנויות. הש"שנים הם הכוח המרכזי שמדריך בבתי היוצרים בארץ. במהלך שנת השירות הם עוברים גם תהליך חברתי של גיבוש כעתודה לקראת השלב הבא, שלב הקבע של חיים במסגרת של קהילות אמנים מחנכים. לתנועה יש כיום כ-120 ש"שים בשמונה מוקדים. דוגמה לפעילות של מתנדבי שנת השירות היא הפיכתם של בתי הספר למוזיאון שבו מוצגות עבודות בנושא נבחר – אמן מסוים, שויון, מרד, דמוקרטיה ועוד כיו"ב. פעילות כזאת נעשית כמה פעמים בשנה. נתיב פעולה בלתי פורמלי אחר הוא לימוד באמצעות צמדי אמן-שוליה, דרך פעולה שהתנועה נוקטת בתוך בתי הספר ובבתי היוצר שהקימה. האמנות והגישה הבלתי פורמלית נתפסות ככוח חינוכי ראשון במעלה להפיכת הנוער לרגיש וביקורתי יותר, כאמצעי להתגבר על תופעות של אלימות בקרב בני נוער וכדרך לפתח ולשמר תרבויות ומסורות ייחודיות.

מקורות המימון של התנועה מגוונים: תמיכות ממשלתיות מהוות 50% מהתקציב, תרומות מהוות עוד חלק קטן, ואת השאר מניבה עבודה עצמאית של חברי הגרעין, לעתים קרובות כקבוצה – עבודה מאורגנת בקייטרינג או יציאה משותפת לקטיף. הקשר עם הרשות המקומית מורכב ומציב בפני התנועה אתגר ביצירת שיתוף פעולה פורה. עיריית עפולה תומכת בתרבות לפי מיזמים ייעודיים – למשל עדלאידע, שתי משרות של בנות גרעין בתחום החינוך הבלתי פורמלי – מתוך תקציב התרבות שמלכתחילה אינו גדול. רוב התמיכות בתחום התרבות מיועדות למימון היכל התרבות ולהצגות שמגיעות מתאטראות במרכז הארץ. מנגד, אין כמעט תמיכה ממוסדת של הרשות לתרבות בקהילה באופן שיתנועת תרבות מגדירה אותה. למרות זאת הקימה התנועה תאטרון מציג בעפולה, והוא מארח גם הצגות פרינג' מכל הארץ. החל מהשנה הבאה תקבל התנועה גם מעט תקציב מוועדת התמיכות. במקביל, כדי להפחית את חוסר היציבות הכלכלית ולא להיות תלויים בפתרונות נקודתיים משתנים, התנועה החלה לפעול ליצירת הכנסה קבועה בצורה של הקמת מוסדות קבועים דוגמת התאטרון שהתנועה הקימה ומיזמים עסקיים בתרבות.

2.g. הגרעין התורני בלוד

דגם אחר של שותפות, חיי קהילה ורצון לחולל שינוי חברתי מאפיין את הגרעין התורני בלוד, הוותיק מבין הגרעינים התורניים והגדול שבהם. לעומת 'מעגל הקבוצות' ו'תנועת תרבות' המאורגנות סביב ציר התפתחות מנערו לבגרות, הגרעין התורני בלוד פונה בעיקר למשפחות ומסגרת הפעילות שלו רופפת יותר ביחס לשני המודלים הקודמים. את הגרעין ייסדו לפני כעשרים שנה שתי משפחות שעברו לעיר מתוך רצון לחולל בה שינוי. לגרעין היו שני מאפיינים מרכזיים בתחילת הדרך: לימוד בכולל משותף ופעילות התנדבותית בעלת אופי משימתי, בדרך כלל בתחום החינוך. לאחר מספר שנים בעלות צביון מאוד אידאולוגי החליטו חברי הגרעין שיש לפעול להרחבת המעגל באמצעות משיכה של הון אנושי נוסף לתוך העיר, כפי שהגדיר זאת בני פרינץ, מנכ"ל הגרעין: "כדי שהאידאולוגיה שלך, הדברים שאתה מאמין [בהם] יהיו מספיק משמעותיים, אתה חייב לפתוח את השורות, לא להגיד 'נישאר קבוצה מזוקקת שנשענת על עקרונות מאוד מסוימים', אלא אני פותח ומייצר איזושהי מסה". החלטה זו הובילה ליזמה להקמת שכונה ייעודית לחברי הגרעין בלוד, שכונה שיש בה כ-350 יחידות דיור. על הגרעין בלוד נמנות כיום כ-600 משפחות המשתייכות לטווח שבין "דתיים-לייט" לחרדים-לאומיים. בסך הכול מונה הגרעין כ-1,200 מבוגרים וכ-3,000 ילדים. מלבד השכונה החדשה שקמה במיוחד בשבילו, משפחות הגרעין מתגוררות בשלוש שכונות נוספות ברחבי לוד. ילדי הגרעין לומדים במוסדות החינוך הציבוריים העירוניים לאחר שהגרעין קיבל החלטה אסטרטגית לא להקים מוסדות חינוך, אלא להשתלב במוסדות קיימים או להקים מוסד חדש, בתנאי שיהיה פתוח לכולם.

כיום, לאחר שהתרחב, הגרעין פועל בדגם שהוא מגדיר כ'קהילה מתנדבת'. הרעיון, אומר מנכ"ל הגרעין בני פרינץ הוא לא שהגרעין יהיה מבוסס "על תפישה אידאולוגית מזוקקת [...] אלא לבוא ולומר: 'קודם כול, תבוא לגור כאן, תפעל, תעשה פעילות, תהיה משמעותי'. כל אחד לפי רמתו ולפי עניינו." סוג הפעילות והיקפה משתנה מפעילות של אדם בודד ועד פעילות קהילתית במרחב העירוני בנושאים כגון תרבות וזהות יהודית. לגרעין יש רכז קהילות שעובד במשרה מלאה וכל קהילה עורכת כמה אירועי שיא בשנה, למשל פעילויות בבתי אבות לפני החגים. חברי גרעין רבים גם מעורבים בגמ"חים מסוגים שונים. מיזם מרכזי של הגרעין הוא למשל 'שולחן שבת' ובמסגרתו עורכות משפחות הגרעין מדי שבוע סעודת שבת עבור כל מי שאין לו עם מי או איך לסעוד בליל שבת. חברי הגרעין מבשלים את כל האוכל, ובני הנוער מעורבים גם בפן הארגוני של עריכת השולחנות וכל הכרוך בכך. במסגרת המיזם הזה סועדים מדי שבוע כ-120 תושבי לוד בשלושה מוקדים בעיר.

פעילות הגרעין ממומנת על ידי מספר ערוצים – הפעלת רשת מעונות שבה רשומים כ-150 תינוקות מממנת, לדברי מנכ"ל הגרעין, חלק ניכר מן הפעילות. בנוסף לכך הגרעין מפעיל מתנ"ס אחד, וחברי הגרעין מקווים שהמתנ"ס יהיה רווחי בעתיד. המשפחות משלמות גם 50 ש"ח בחודש דמי חבר והגרעין גם מקבל תרומות. העירייה אינה מתקצבת את הגרעין, ומכיוון שהוא אינו מפעיל יותר כולל, הוא גם לא נהנה מתקציב שמשרד החינוך מעניק במסגרת תקנת הגרעינים התורניים.

2.d. קרן שח"ף – שותפות חברתית פעילה

קרן שח"ף (שותפות חברתית פעילה) היא שותפות פילנתרופית ייחודית שפועלת באופן אסטרטגי לקידום והרחבה משמעותית של הקהילות המשימתיות הפועלות ברחבי הארץ. בקרן שותפים עשרה תורמים ישראלים ועשרה תורמים מחו"ל, שכל אחד מהם תורם לקופה משותפת מינימום של 150,000 דולר לשנה, במשך שלוש שנים. התורמים יושבים יחד בחבר המנהלים ומתווים את המדיניות המבוצעת על ידי עובדי הקרן. בתשע השנים האחרונות הקרן מקבלת תמיכה ממשלתית דרך משרד הבינוי והשיכון והמשרד לפיתוח הנגב והגליל. עד כה, עיקר ההשקעות של הקרן היה הקמה של קהילות חדשות ופעולה למען יצירת מסה

קריטית של קהילות. במסגרת ההשקעה הזו עלה בעשר השנים האחרונות מספרן של הקהילות מקצת פחות מ-20 ל-200. הקרן שואפת לתמוך בהקמתן של כ-150 קהילות נוספות עד שנת 2018.

הקרן תומכת בקהילות המשימתיות במגוון ערוצים: תמיכה ישירה, תמיכה בארגונים שיוזמים הקמה של קהילות, ותמיכה בגופים מערכתיים יותר כגון המועצה המייצגת של הקהילות. הקרן גם מסייעת במימון פעילויות רוחב שקשורות לכלל הקהילות – הכנה למצבי חירום, התנדבות, קשישים. הקרן תומכת גם בתשתיות קהילתיות – רכז, לימוד וגיבוש כגון גיבוש חזון וכן סמינר בתחילת הדרך. בערוץ אחר הקרן פועלת לגיוס תמיכה במשרדי הממשלה בנושאים שהקהילות המשימתיות מקדמות ובהרחבת ההיכרות הכללית עם התופעה. הקרן גם מעודדת ומסייעת בפיתוח פעילויות חינוך בלתי פורמלי, כפי שמתאר זאת אלון זיו, מנהל השקעות חברתיות בקרן: "אנחנו כקרן מנסים לעודד ולסייע לקהילות לייצר [...] פעילות שרוב רובה היא בלתי פורמלית, וגם אם היא נכנסת לתוך המסגרות הפורמליות, כמו חינוך לתיאטרון, היא מנסה לייצר ראייה בלתי פורמלית."

2.ה. סיכום: המתח בין חופש למיסוד

נקודה מעניינת למחשבה שעלתה בהקשר של הקהילות המשימתיות היא המתח בין המחויבות לסדר היום ה'פרטי' – אם של הקבוצה ואם של היחיד המחנך – לבין הרצון להתפתח ולהשפיע, רצון שכרוך לעתים קרובות גם בצורך להתמסד על מנת לקבל "חלק מן העוגה התקציבית" ועל מנת להגביר את מידת הרלוונטיות של התנועה ביישוב ואת יכולתה להשפיע. כך למשל תיארה מורן כהנא את הכוח שטמון בלהיות "עצמאי בשטח" ובלתי תלוי בממסד מן הבחינה הכלכלית: "בהתחלה עבדנו במרכז נוער, וכשזיהינו שזה מגביל את מודל הפעילות העברנו את מרכז הנוער לרחבה בין הבלוקים שלנו, איפה שגרנו. הבית ברחוב ירושלים 53 היה בשלב מסוים מותג בעפולה, זה הבית שלנו. בין הבלוקים, למטה, שם היו ההצגות, שם היו הפעולות, שם היה כל דבר. כל יום היה משהו אחר, היינו נאמנים למה שצף מהשטח ופיתחנו את הפעילות בהתאם, בזכות ההתאגדות שלנו והכוח היצירתי המניע אותנו למשימה." מתח זה מעלה את שאלת ההפסד והרווח הטמונים במיסוד והסדרה של התחום לעומת פעולה חופשית שאינה מחויבת לסדר יום שמשרדי ממשלה מכתיבים באמצעות תמיכה ורגולציה. התערבות המדינה בפעילות עלולה להיות כרוכה באובדן מסוים של חופש פעולה, אך ללא התמיכה הזו, קורה לפעמים שאין לפעילות אופק. במסגרת הדוח הזה אין אמנם אפשרות לדון לעומק בסוגיה מורכבת זו, אך העלאת השאלה כאן מיועדת להציף את המתח ולנסחו על מנת לעורר את המשך הדיון במסגרות אחרות.

3. בין התמקצעות להגנה על 'שמורת טבע': הכשרת כוח אדם בחינוך הבלתי פורמלי

3.א. מסלולי הכשרה פורמליים במוסדות להשכלה גבוהה

להוציא מנהלי יחידות נוער ברשויות המקומיות או עובדים המועסקים על ידי מינהל חברה ונוער, במרבית הארגונים והמסגרות של החינוך הבלתי פורמלי לא קיימת דרישה חוקית להיות בעל רשיון או הכשרה רשמית כדי לעבוד בתחום (בניגוד למשל לעובדי הוראה במסגרות הפורמליות).¹⁸ לעתים קרובות העוסקים בחינוך הבלתי פורמלי הם בעלי ידע מקצועי או רקע אקדמי בתחומים מגוונים, ולרוב הם עובדים הכשרה ייעודית תוך כדי עבודה במסגרת הארגון שבו הם עובדים (on the job training) (סילברמן-קלר, 2008).

כפי שצוין קודם לכן, עיקר ההכשרה לתפקיד ניתנת לעוסקים בחינוך בלתי פורמלי במסגרות הכפופות למשרד החינוך – אגף תכנים, תכניות, הכשרה והשתלמויות במינהל חברה ונוער. כדי לתרום לאקדמיזציה של העוסקים בתחום חברו מינהל חברה ונוער ואגף הכשרה במשרד החינוך למספר מוסדות אקדמיים¹⁹ ויצרו מסלולי לימוד לתואר ראשון בחינוך בלתי פורמלי, המעניקים לבוגריהם תעודת B.Ed, תעודת 'עובד חינוך' או תעודת הוראה. לכל מוסד תכנית הלימודים שלו, אך כולן משלבות בין התנסות מעשיות ובין תאוריה של החינוך הבלתי פורמלי ולימודים עיוניים בסוציולוגיה, פסיכולוגיה התפתחותית, פילוסופיה של החינוך ועוד כיו"ב. רויטל סלע שיוביץ העומדת בראש המסלול במכללת דוד ילין הגדירה את תמונת הבוגר הרצוי כאדם שמשלב ידע תאורטי בתחום החינוך, היכרות עם המציאות הישראלית ונגישות לבני נוער: "המטרה הראשונה שלנו [...] היא שבוגר של התכנית ייצא עם ידע רחב בכל הקשור לתחום של השדה החינוכי והגישות התאורטיות בתחום, יכיר את היסודות המאפיינים ו[את] תחומי הפעילות של החינוך הבלתי פורמלי. אחד הדגשים הנוספים הוא פיתוח של חשיבה ביקורתית ותודעה חברתית לגבי הנעשה בתחום בכלל ובמציאות הישראלית בפרט, וגיבוש ופיתוח של חזון חינוכי. מאוד חשובה לנו גם תחושה של שליחות והעצמה של הסטודנטים. כל זה לצד הקנייה של ידע רחב בתחום מאפייני גיל התבגרות [...] וכלים ליצירת שיח איכותי עם בני הנוער [...]".

הלימודים נחלקים בדרך כלל לשני מסלולים עיקריים: מסלול חברתי קהילתי ומסלול של קידום נוער. השונות בין המוסדות בתכניות הלימודים קשורה למספר גורמים: התמהיל בין חינוך לטיפול והתמהיל בין חינוך לניהול מערכות חינוכיות. כתוצאה מהתמהילים השונים נוצרות הגדרות שונות לקהל היעד של החינוך הבלתי פורמלי. כך למשל, המסלול במכללת דוד ילין הוקם בתחילה כתכנית חלוץ פנימית אשר נוצרה במענה לפנייה של מחלקת הנוער בעיריית ירושלים שביקשה לקדם הכשרה אקדמית לעובדים בשדה החינוך הבלתי פורמלי בירושלים ובסביבתה. לעומת זאת, המסלול לחינוך בלתי פורמלי במכללת בית ברל פועל באוריינטציה סוציולוגית ואינו עוסק כלל, כעיקרון, במה שמתרחש בתוך בית הספר. מאפיין ייחודי נוסף של המסלול במכללת בית ברל הוא העיסוק בחינוך בלתי פורמלי בקהילה כולה ולא רק בקרב בני נוער, עובדה המשליכה הן על תכניות הלימוד והן על אפשרויות ההתנסות המעשית.

נציגי המסלולים שהשתתפו ביום הלימוד בנושא הכשרה בחינוך בלתי פורמלי טענו כי החוגים לחינוך הבלתי פורמלי שונים מחוגים אחרים בכמה היבטים: ראשית, לסטודנטים רבים יש תודעה חברתית ואקטיביסטית

¹⁸ למעט מנהלי מחלקות נוער, שבעקבות חוק מנהלי יחידות נוער משנת 2011 מחויבים להיות בעלי תואר ראשון, להיות בעלי ניסיון חינוכי וניהולי, ולעבור קורס הכשרה ייעודי של מינהל חברה ונוער.

¹⁹ נכון לכתובת דוח זה, המוסדות האקדמיים המציעים מסלול לתואר ראשון בחינוך בלתי פורמלי הם המכללות הבאות: אורנים, בית ברל, קיי, אפרתה ודוד ילין. אוניברסיטת בר-אילן היא האוניברסיטה היחידה שמציעה תואר שני בניהול מערכות חינוכיות בלתי פורמליות.

מפותחת. כפי שניסחה זאת חגית קליבנסקי, מרצה במסלול לחינוך בלתי פורמלי במכללת בית ברל וראש המסלול לשעבר: "הסטודנטים שמגיעים אלינו הם בדרך כלל אנשים בעלי [...] עניין במעורבות חברתית, פעילים בצורות כאלה או אחרות, חברה שעשו שנת שירות או התנדבו במסגרות כאלה ואחרות [...] אלה לא אנשים שבחרו ללמוד חינוך בלתי פורמלי כברירת מחדל, הם בחרו בתחום מתוך הניסיון שלהם ומתוך תפיסת העולם שלהם [...]".²⁰ וכך תיארה רותם בורשטיין-נימני, בוגרת תואר ראשון לחינוך בלתי פורמלי במכללת בית ברל ותואר שני בניהול ארגונים ללא כוונת רווח באוניברסיטת בן-גוריון, את המניע לבחירה בחינוך הבלתי פורמלי: "ידעתי שחינוך זה נושא שאני רוצה להתעסק בו אבל חיפשתי מה בדיוק בחינוך כי ידעתי שאני לא רוצה להיות מורה בבית ספר [...] וככה הגעתי לחינוך הבלתי פורמלי". דברים ברוח זו אמרה גם דבי זרוד, תלמידת שנה ג' בחוג לחינוך בלתי פורמלי במכללת דוד ילין. היא סיפרה שכאשר הגיעה ליום הפתוח במכללה הבינה שכמורה "יש עוד אנשים בעולם שרוצים ללמוד חינוך אבל הם לא רוצים להיות מורים". שנית, בחלק מן המסלולים החינוך הבלתי פורמלי אינו מהווה את מושא הלימוד בלבד, אלא גם הכשרת הסטודנטים עצמה מושפעת מאופיו של החינוך הבלתי פורמלי: חלקים ניכרים ממנה מוקדשים למשל ללמידה מניסיון, וצורת הלימוד הזאת מהווה מודל עבור הסטודנטים. שלישית, מכיוון שבמקרים רבים העיסוק בחינוך בלתי פורמלי אינו מחייב תואר או הסמכה, רבים מן הסטודנטים מגיעים ללימודים האקדמיים כשיש להם כבר ניסיון במסגרות חינוך בלתי פורמלי (כחניכים או כמדריכים במסגרות כגון תנועת נוער או שנת שירות), כך שכבר מראשית הלימודים הסטודנטים יכולים לקשר בין הניסיון החינוכי שלהם לבין התאוריות הנלמדות בכיתה.

ההתנסות המעשית והסטאז'

ההתנסות המעשית מאפשרת לסטודנטים לחשוב על דילמות ואתגרים חינוכיים וללמוד באמצעות התנסות פעילה (Bekerman & Silberman-Keller, 2004). אחד מעקרונות הלימוד במסלולי החינוך הבלתי פורמלי הוא תאורטיזציה של הניסיון החינוכי. לכן הדילמות החינוכיות שעולות במהלך ההתנסות המעשית והסטאז' מומשגות במסגרת הקורסים העיוניים, ולעיתים אף מחייבות שינוי בתכנית הלימודים. כך למשל סיפרה דבי זרוד, שהלימודים בחוג אפשרו לה להמשיג ולהבין טוב יותר פעולות רבות שהיא עשתה באופן אינסטינקטיבי תוך כדי העבודה. לטענתה, חלק מסוד ההצלחה של החוג הוא הבחירה של המרצים לפעול באופן בלתי פורמלי, כלומר להיות קשובים לסטודנטים ולהתאים את תוכני הקורסים לצונות הסטודנטים ולצרכים שעולים מההתנסות המעשית שלהם.

נציגי המכללות שהשתתפו במפגש הלימודי בנושא ההכשרה סיפרו כי ההתנסות המעשית היא חלק חשוב ובלתי נפרד מן הלימודים, מפני שהיא אמצעי ראשון במעלה לחבר בין ה"תאוריה" לבין ה"שטח". לפיכך ההתנסות המעשית מתחילה כבר בשנה הראשונה. במכללת דוד ילין ההתנסות המעשית בשנה הראשונה מתמקדת במפגשים פרטניים של "אחד על אחד" עם תלמידי פנימיות. השנה השנייה מוקדשת להנחיה והובלה של קבוצות בפנימיות או להובלת פרויקט במסגרת בתי ספר (למשל במסגרת המחויבות האישית). בשנה השלישית הסטודנטים מתבקשים לגבש ולנהל מיזם חינוכי, והשנה הרביעית מוקדשת לסטאז'. תהליך ההכשרה המעשית מלווה בהנחיה פרטנית של הסטודנטים ובליווי של סדנה לכלל הסטודנטים. במסגרת זו הם לומדים גם את משמעותן של התבוננות וחשיבה רפלקטיבית על עבודתם. הלימודים, סיכמה דבי זרוד, נתנו לי "אפשרות לתת שם לדברים, להבין שאולי אנחנו, האנשים שעובדים בשטח, עושים דברים מאוד אינסטינקטיביים ולא תמיד יודעים לתת להם שם ואז גם לא כל כך יודעים לתחקר את עצמנו ולייצר את זה עוד פעם".

²⁰ מכללת בית ברל אף מכירה בכך רשמית ומזכה סטודנטים פעילים חברתית בקהילה בשתי נקודות זכות.

במכללת בית ברל, בהמשך לתפיסה העקרונית של החינוך הבלתי פורמלי כמה שמתרחש מחוץ לכותלי בית הספר, אין אפשרות לערוך התנסות מעשית במערכת החינוך הפורמלית. בבית ברל ההתנסות המעשית בשנה הראשונה באה לידי ביטוי בעיקר בסיורים במסגרות של חינוך בלתי פורמלי (כגון מתנ"סים, פנימיות, בתים לגיל השלישי, מוקדי בילוי ליליים לבני נוער) ופגישות עם אנשי מקצוע ואנשי שטח. אחת המטרות של הסיורים היא לחשוף את הסטודנטים לצדדים הפחות מוכרים של שדה החינוך הבלתי פורמלי ולהצביע כך על המנעד הרחב שלו בקהילה. בשנה השנייה הדגש הוא על מיומנויות הנחיה ועבודה קבוצתית, הכוללות גם עבודה של הסטודנטים עם קבוצות שונות בקהילה – מרכז לקשיש, קבוצת נשים, קבוצה של בני נוער וכיו"ב. בשנה השלישית הדגש הוא על התנסות מודרכת מורחבת של תכנון מיזם חינוכי-קהילתי, ניהולו וביצועו. בשנה ד' סטודנטים מבית ברל שמעוניינים לקבל רשיון הוראה או רשיון עובד חינוך ממשרד החינוך נדרשים לשנת התמחות (סטאז') שבה עליהם לעבוד פרטנית או קבוצתית עם בני נוער בלבד, לקבל הדרכה אישית שבועית ולהשתתף בסדנת סטאז'. שנה זו נחשבת לשנת העבודה הראשונה בפיקוח משרד החינוך.

מעמדו של החינוך הבלתי פורמלי באקדמיה

החינוך הבלתי פורמלי כתחום ידע אקדמי אינו מפותח במיוחד בישראל. ביטוי אחד לכך הוא היעדרו של כתב עת ייעודי לתחום. מחקר שבדק פרסומים אקדמיים שראו אור בישראל בשנים 1993–2003 בנושא חינוך בלתי פורמלי מצא כי הם ממעטים לעסוק בשאלות הליבה של החינוך הבלתי פורמלי (רומי ושמידע, 2007). נמצא כי מרבית הפרסומים מתמקדים יותר בנושאים ארגוניים וטכניים כגון תקציב ומעקב אחר פעילויות ופחות בסוגיות פילוסופיות וחינוכיות תאורטיות. ממצא נוסף הוא שרק מיעוט המחקרים עבר שיפוט אקדמי ורובם הגדול מורכב מדוחות ועבודות של תלמידי מחקר לתואר שני ושלישי. אוניברסיטת בר אילן מעניקה שני פרסים ייעודיים לנושא החינוך הבלתי פורמלי: בית הספר לחינוך של אוניברסיטת בר אילן מעניק פרסי מצוינות במחקר בחינוך הבלתי פורמלי ע"ש פרופ' מרדכי בר-לב ז"ל, ופרס ע"ש פרופ' ראובן כהנא מוענק על ידי משפחת כהנא, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והמגמה לסוציולוגיה של החינוך בבית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית.

3.ב. הכשרה תוך כדי עבודה (on the job training)

אתגרי הון אנושי

בדומה להיבטים רבים אחרים של החינוך הבלתי פורמלי, יש שונות גדולה בין סוגי ההכשרה שמציעות מסגרות עבודה שונות. ההבדלים טמונים במשך ההכשרה הראשונית, בפיתוח המקצועי לאורך העבודה, במטרות ההכשרה וכמובן – בתכנים. כל מסגרת מגדירה את צרכיה, יעדיה, אופני ההכשרה ומשכה. יש מסגרות – הגדולות והממוסדות שבהן – המשלבות בהכשרה גם היבטים אקדמיים פורמליים, ולעומתן יש מסגרות שבהן ההכשרה היא בעצמה כמעט בלתי פורמלית באופייה. למרות השונות הגדולה, עלו במפגשים גם נקודות דמיון בנושא ההכשרה תוך כדי עבודה, בעיקר בתחום האתגרים שהכשרה מסוג זה מציבה. אתגר מרכזי אחד הוא הרקע ההשכלתי המגוון של העובדים בתחום, או היעדרו. ארגונים רבים במגזר השלישי אינם מגדירים תואר בחינוך או בחינוך בלתי פורמלי כתנאי סף להעסקה. לעתים קרובות תנאי הסף לתפקיד קשורים לתחום הידע שבו הארגון או המוסד עוסק (למשל מדעים או ספורט), והארגון משלים וממקד את הכשרתו של העובד בתחום של חינוך בכלל וחינוך בלתי פורמלי בפרט, לפעמים עד רמה של מתן מערכי שיעור למדריכים. במקרים אחרים מחפשים הארגונים אנשים "עם זיק בעיניים". כך למשל, לדברי מנכ"לית ארגון הנוער אחריי!, ענבר הרוש גיטי, מדריכי הקבוצות אינם חייבים להיות בעלי ניסיון חינוכי או הכשרה

חינוכית פורמלית, אלא בעלי "ברק בעיניים" ויכולות המתאימות להובלה של קבוצות נוער. כך גם בארגון הנוער איגי: "אין דרישה שהמדריכים יגיעו מראש כאנשי חינוך, אומר רן לייבל מנכ"ל איגי, "הארגון מתבסס על ההכשרה הארגונית שתעשה אותם אנשי חינוך – ארבעה סמינרים של יומיים וכל חודש סמינר אזורי."

אתגר נוסף בהכשרה תוך כדי עבודה הוא התחלופה הגבוהה של העוסקים בתחום. כך למשל, מתוך כ־100 מחנכי פנימיות חדשים שהתחילו את מסלול הכשרתם בקיץ, רק כ־60-70 עדיין נמצאים במערכת בסביבות פסח. היבטים המאפיינים את התעסוקה בתחום החינוך הבלתי פורמלי – שכר נמוך, מקדם שחיקה גבוה, היעדר אופק להתפתחות מקצועית ועוד – גורמים לכך שחלק גדול מהעובדים בתחום הם ארעיים (לעתים קרובות סטודנטים) ועל כן תחלופת העובדים גבוהה. מן ההיבט של ההכשרה, התחלופה הגבוהה מחייבת יצירת מנגנוני הדרכה אינטנסיביים יחסית וממוקדים מאוד. לכן ההכשרה תוך כדי עבודה לא תעסוק בדרך כלל בהיבטים הרחבים של החינוך הבלתי פורמלי או בשאלות הגדולות של החינוך, אלא תהיה מאוד ספציפית וממוקדת ביעדי הארגון.

אתגר אחר הוא גילם הצעיר של המדריכים. בתנועות הנוער, בחלק מארגוני הנוער, במתנ"סים, בפנימיות ובעמותות המדריכים הם בשנות העשרים לחייהם (ולא פעם בשנות העשרים המוקדמות). בתנועות הנוער צעירים בני 20+ ממלאים תפקידי ניהול וריכוז ואף מנחים את המדריכים הצעירים. נלי מרקמן, רכזת ההדרכה בתנועת הצופים, סיפרה על תפקידיו של מִרְכָּז שבט שגילו הוא בדרך כלל 21-22: "לרכז שבט זה אומר לנהל את הכספים של השבט, להיות אחראי על כל הבטיחות, להיות גם איש יחסי הציבור והקהילה [...] [המרְכָּז] צריך להיות איש חינוך, כי הוא עובד עם בני נוער, הוא צריך להיות האיש שאחראי על כל שיתופי הפעולה עם הרשות ועל המבנה עצמו והוא זה שחייב לשלם את הארנונה. הוא צריך להיות מומחה בזרות יהודית, מומחה בדמוקרטיה ישראלית, מדריך ובוגר משמעותי – וכל זה "יושב על כתפיים" של בחור בן 21 שזה הרגע השתחרר מהצבא." בתנועת השומר הצעיר מודעים לאתגר שמזמן גילם הצעיר של המדריכים, ולכן בשנים האחרונות מחלקת ההדרכה של התנועה החלה לספק להם מערכי הדרכה במקום לצפות מהם שיכתבו מערכי הדרכה חדשים. זאת ועוד: כדי להתכונן כראוי להדרכה, ההכנה להדרכה מתחילה בתחילת כיתה ט'. לעומת זאת, ארגוני נוער אחרים מעדיפים שבני הנוער לא יעסקו בהדרכה. למשל, בארגון הנוער הגאה איגי המדריכים אינם בני נוער, מפני שחלק מתפקידם של מדריכים הוא ללוות תהליכי התלבטות בנוגע לזהות המינית ול"יצאה מהארון". בני נוער שנמצאים בעצמם בתהליך הזה יתקשו להנחות אותו.

הכשרה ל'פדגוגיה של מורכבות'

כפי שהגדיר זאת יונתן (ג'וני) אריאל מהסוכנות היהודית, האתגרים האלה מציבים בפני המוסדות והארגונים את הצורך "לפתח פדגוגיה של מורכבות [עבור] אנשים שאינם אנשי מקצוע", אלה שהוא מגדיר כ'פרא-מקצועיים' (para-professionals). אריאל, שהוא האחראי בסוכנות היהודית על יחידת 'מקום' – מעבדה ליצירת תכנים והכשרות יצירתיות בנושאים של ישראליות ויהדות – הגדיר חמישה עקרונות המובילים את הפדגוגיה הזאת כפי שהיא באה לידי ביטוי בהכשרות: הראשון: לא לפחד לדבר על "הפיל שבחדר" ולאפשר לכל האנשים הנמצאים בחדר – חניכים, מדריכים, סטודנטים – לדבר על ה"פילים" שלהם; השני: ללמד את המדריכים ה'פרא-מקצועיים' לזהות מה מייחד את מבטם על העולם וכיצד הם יכולים לסייע לחניכים שלהם לזהות מה מייחד את תפיסת עולמם; השלישי: להציג ריבוי קולות כדי לצאת מתפיסות בינאריות של המציאות; הרביעי: לחפש תובנות רלוונטיות ב"ארון הספרים התרבותי" (היהודי, במקרה של הסוכנות) כדי לתת עומק לשיחה; והעיקרון החמישי והאחרון: להביא בפעילויות דוגמאות ואפשרויות לשיפור המצב ולא רק ביקורת "הרסנית", כי חינוך הוא פרופסיה של תקווה.

בניסיון להתמודד עם הסוגיות של הכשרת אנשים לא מקצועיים לעולם של מורכבות, מפרידה גם נלי מרקמן, רכזת ההדרכה של הצופים, בין 'הכשרה' הנתפסת על ידה כמתן כלי עבודה (למשל עבודה עם תקציב, קורס בנייה של מתקני שדה גבוהים, ידע בתחום הדוברות) לבין תהליך של 'פיתוח זהות חינוכית'. כך למשל היא אומרת: "אני לא נותנת [למרכזי השבטים] כלים לאיך עובדים בשבט עם הנושא של זהות ישראלית [...] אני חייבת להעביר תהליך חינוכי שמעלה ומהדהד הרבה מאוד שאלות שבסוף בסוף, מתגבשות לאיזה שהיא תשובה [...] שאני קוראת לה עמוד השדרה החינוכי. תפקידי הוא לבנות למרכזים האלה עמוד שדרה חינוכי. בעיני, זה הכלי הכי חשוב שלהם בתור עובדי חינוך, מרכזי שבטים, לא משנה איך תקראו להם."

שימור 'קסם הנעורים' כמקצוע

חלק מהמהות של החינוך הבלתי פורמלי, בוודאי בכל מה שקשור לילדים ובני נוער, וביתר שאת בתנועות הנוער, קשור בחוויה או תחושה של חדוות נעורים או קסם נעורים, קיומו של מרחב מוגן שמאפשר לילדים לקבל אחריות על עצמם, להתנסות, ללמוד וגם לטעות. שאול דה-מלאך, מזכ"ל תנועת עזרא, סיפר על הקושי להסביר את המרחב הייחודי הזה לאנשים זרים: "פעם ביקשו ממני מטעם משרד החינוך לדבר עם נספחי חינוך של משרד החוץ [...] וניסיתי להסביר להם על תנועות נוער [...] הם כל הזמן חזרו לשאלה: 'מי המבוגר האחראי?' בת השירות שלנו יכולה להיות בת 18 ולפעמים גם פחות מזה. עצם זה שהאחריות נמצאת על הכתפיים שלהם, זו נקודה משמעותית." ברוח דומה תיארה נלי מרקמן את המתח שבין הרצון למקצע את המדריכים בתנועה לבין הדאגה והפחד לאבד את מה שהיא מגדירה 'שמורת טבע': "מצד אחד, תפקידי להכשיר [את המדריכים] ולמקצע [אותם] ולהעביר [אותם] איזה שהם תהליכים שבמסגרתם הם יבצעו את תפקידם בצורה הטובה ביותר [...] ומצד שני תפקידי הוא [גם] לשמור [...] על הקסם שנקרא תנועת הנוער, וזה אומר לשמור על הפעולה המאוד קטנה ומיוחדת ופשוטה וספונטנית הזאת שנקראת ילד בן 17, מאוד לא מקצועי [...] שמוביל אחריו באופן לא מקצועי, עשרה ילדים מאוד לא מקצועיים." כלומר, לצד הצורך לצייד את הצעירים הללו בכלים שיאפשרו להם למלא את תפקידם, יש רצון זהה לשמור על הפעולה הספונטנית והלא מקצועית המייחדת כל כך את פעולתן של תנועות הנוער ומקנה להן את אופיין. שהרי היעדר ההתמקצעות של המדריכים הצעירים היא חלק מהתפיסה הבלתי פורמלית, שמבקשת להתרחק מהתמקצעות יתר ולהימנע מהגבלת חופש הפעולה וההתנסות של המדריכים הצעירים.

פיתוח מקצועי למנהיגי תנועות הנוער

תכנית מנדל למנהיגות חינוכית בתנועות הנוער היא יזמה ייחודית של פרופ' מרדכי ניסן המציעה מסגרת להתפתחות מקצועית עבור בעלי תפקידים בכירים בתנועות הנוער. התכנית מציעה מסלול לימוד של יום בשבוע למשך שנה והיא מזמנת מפגש בין מנהיגים חינוכיים מתנועות נוער שונות זו מזו מבחינה אידאולוגית וממגזרים שונים בחברה. מטרת המפגש היא לאפשר את העמקת היכרות של כל תנועה עם עצמה לצד היכרות עם תנועות וגישות אחרות במטרה ליצור שיח פתוח ומשותף. התכנית מבקשת לסייע למנהיגי תנועות הנוער לגבש ולהעמיק את זהותם החינוכית, להעשיר את הידע העיוני והמעשי הרלוונטי לעבודתם, להרחיב את היכרותם עם המציאות החינוכית בארץ ולפתח את היכולת שלהם לתרגם תפיסות חינוכיות לכדי מעשה. "מה שאנחנו רוצים לעשות בתכנית", אמר ניסן במפגש עם צוות המומחים, "זה לא להכשיר מדריכים.. זה לא המקצוע שלנו [...] המטרה העיקרית היא להפיח רוח חדשה בתנועות הנוער בארץ [...] על ידי דיון בבעיות המרכזיות שעומדות עכשיו בפניהן." מסלול הלימוד מאפשר את התגבשותה של מה שניסן מגדיר 'זהות חינוכית': "הכוונה בזהות חינוכית היא שהאדם מגדיר את עצמו, גם במודע אבל לא דווקא במודע, כאיש חינוך, והמשמעות היא לשני דברים: אם אני איש חינוך אז אני צריך להכיר את [...] הערכים שלי

[כדי] שהם יהיו המטרות שלי [...] והמרכיב השני הוא המרכיב של המחויבות, תחושת השליחות. ירון גירש, הרכז האקדמי של התכנית, אומר כי "תכנית הפיילוט מלמדת שלמשתתפים יש צמא גדול לשבת ולדבר על נושאים עקרוניים שהם מרכזיים לעבודתם." מעבר לכך, הוא מוסיף, המזכ"לים מדווחים על כך שהמפגשים הם הזדמנות עבורם להיחשף לעולמות ומושגים שחורגים מעבר לתנועות הנוער, באזורים אחרים של עולם החינוך. זוהי הזדמנות עבורם, בלשונו של גירש, "להיפתח לשדה חינוכי רחב יותר."

הכשרה מטעם מינהל חברה ונוער

בקצה הפורמלי של ההכשרות תוך כדי עבודה מצויות ההכשרות מטעם המדינה. השחקן המרכזי ביותר בתחום ההכשרות תוך כדי עבודה מטעם משרד החינוך הוא אגף הכשרה והשתלמויות במינהל חברה ונוער. האגף אחראי להכשרתם של כל בעלי התפקידים במה שהוא מגדיר כתחום החברתי והקהילתי, בתוך בית הספר ומחוץ לו. הרציונל מאחורי ההכשרה של המינהל הוא התפיסה לפיה חינוך בלתי פורמלי הוא עיסוק פדגוגי, המקביל באופיו לזה של המורה. על בסיס תפיסה זו ומתוך רצון לחזק ולפתח את החינוך הבלתי פורמלי כפרופסיה מובחנת בעלת שפה ואתיקה מקצועית פיתח המינהל גם את תעודת עובד החינוך, המקבילה לתעודת הוראה בחינוך הפורמלי. תעודת עובד החינוך מחייבת כיום את כל מי שמעוניין לעבוד במסגרות הבלתי פורמליות המשתייכות למשרד החינוך. המינהל מכשיר את כל בעלי התפקידים העוסקים בחינוך בלתי פורמלי ברשויות המקומיות, ביניהם מנהלי יחידות נוער, מנחי מועצות תלמידים מחוזיות ורשותיות, רכזי התנדבות, רכזי מנהיגות, מדריכות שנת שירות, מדריכים יישוביים, מדריכי נוער, מורות חיילות, מזכ"לי תנועות נוער ומדריכים במגזר הכפרי. את הקורסים מעבירים עובדי המינהל, בשיתוף עם אנשי אקדמיה. כך למשל, קורס ההכוון למנהלי יחידות נוער ברשויות המקומיות מתקיים בשיתוף פעולה עם מכללת בית ברל. הקורס הוא באורך 140 שעות, הנחלקות למפגשים בני יומיים אחת לשלושה שבועות. הקורס עוסק בהיבטים הניהוליים של התפקיד לצד לימוד על עולמם של בני הנוער ושל תפיסת העולם שממנה צומח החינוך הבלתי פורמלי.

אגף אחר במשרד האחראי להכשרתם של העוסקים בחינוך בלתי פורמלי לבני נוער הוא האגף לחינוך והדרכה בפנימיות, האחראי להכשרתם ולפיתוחם המקצועי של כל עובדי החינוך בפנימיות ובכפרי נוער. שאיפת האגף היא שכל מחנך פנימייה יעבור במהלך שנת עבודה גם תהליך כלשהו של למידה. האגף מציע כיום שלושה מסלולי הכשרה: הראשון והבסיסי ביותר הוא קורס אוריינטציה למחנכי פנימייה חדשים. הקורס מתחיל בחמישה ימים אינטנסיביים בקיץ בתוך אחד מכפרי הנוער ונמשך לאחר מכן במספר מפגשים לאורך השנה. חמשת הימים הראשונים מדמים גם קליטה של ילד חדש בכפר, כולל שינה בחדר פנימייה, אכילה משותפת בחדר אוכל והתגבשות כקבוצה. המסלול השני והמתמשך הוא של השתלמויות המיועדות לכל בעלי התפקידים הישירים (כגון מדריכים, אימהות בית, רכזי מרכזיות חינוכיות מקומיות, מורות-חיילות, מתנדבי שנת שירות) ובמקביל גם לכל בעלי התפקידים במעטפת של הכפר, ממנהלי הכפרים ועד הטבחים. בגלל הקושי של האגף, שמוסדותיו פרוסים על פני כל הארץ, לקבץ את כל העובדים לימי השתלמויות מרוכזים במהלך השנה, התפתח באגף בשנתיים האחרונות דגם חדש. זהו מודל של 'חדרי מדריכים לומדים', ועל פיו צוותי הפנימיות מתכנסים יחד ולומדים במהלך השנה נושאים שהם בוחרים, בתקצוב וליווי של האגף. המסלול השלישי והאחרון הוא מסלול אקדמי ייחודי שפותח בשיתוף עם מכללת בית ברל עבור מחנכי הפנימיות. המסלול מאפשר למחנכי פנימיות ללא רקע אקדמי לקבל תואר ראשון. כ-140 איש עברו בשמונה השנים האחרונות את מסלול הלימודים הזה, המציב בפני הלומדים בו קשיים גם ברמה האקדמית וגם ברמה של שילוב הלימודים עם העבודה האינטנסיבית בפנימייה. האגף מממן 50% מעלות הלימודים וכן תומך כלכלית בבעלי תפקידים אחרים בפנימיות ובכפרי הנוער, שמעוניינים ללמוד לקראת תואר שני.

4. במקום סיכום: דילמות מרכזיות

בדוח זה עלו מקצת מן הנושאים שעל סדר יומם של העוסקים בחינוך בלתי פורמלי, הן ב"שדה" והן במחקר. הפעילות לא הוגדרה מלכתחילה כמבוססת מחקר, ועל כן לא נוכל להציע המלצות בסיכומו של הדוח. עם זאת אנו סבורים כי ניסוח "השאלות הגדולות" שעלו מתהליך הלימוד עשוי לשמש נקודת מוצא טובה ופורה להמשך דיון וחקירה וכן לעשייה מעט יותר מושכלת. להלן אם כן מספר "שאלות גדולות" כפי שהן עולות בשתי סוגיות מרכזיות שנידונו במהלך הפעילות: האחת היא חקיקה והסדרה והאחרת היא הכשרת כוח אדם.

האם ראוי להסדיר בחוק זכאות לחינוך הבלתי פורמלי?

חלק מהותי מרוחו של החינוך הבלתי פורמלי הוא התקיימותו במרחב של בחירה ורצון ולא באזורים של כפייה וחיוב. המשתתפים מגיעים לפעילות לאחר שבחרו בה מתוך עניין ורצון אישי, והם חופשיים לעזוב בכל שלב, ללא סנקציה. מבחינה זו, התערבות מצד המדינה ויצירת מצב שבו יש חובה "לבחור להשתתף" עלולה לא רק לפגוע במרקם העדין של התחום, אלא אף לחתור תחתיו. אלא שהסדרה וחקיקה טומנות בחובן גם יתרונות. חקיקה והסדרה מצד המדינה יכולות להיות הזדמנות לאפשר לקבוצות אוכלוסייה רבות יותר להיחשף לפעילויות שהן אינן חשופות להן כדבר שבשגרה, אם בגלל העדר משאבים פנויים ואם בגלל מגורים באזורים מרוחקים מן המרכז, שהם דלילים יותר בפעילויות ומצמצמים את יכולת הבחירה האמתית. הייתכן שהסדרה אוניברסלית של התחום יכולה להוביל ליצירת תרבות או מסורת של חינוך בלתי פורמלי בחברה הערבית למשל? האם אפשר לכונן מהלך אסטרטגי מתוכנן "מלמעלה", כזה שבונה תשתית לפעילות בלתי פורמלית אך אינו מתערב בבנייתה ממש, מעין "גירוי" של המערכת המאפשר לאנשים בחברה האזרחית להתחיל לפעול? במישור אחר הסדרה היא גם הזדמנות לקבוע תקנים בנושאים כגון בטיחות, והיא פותחת פתח להעברת משאבים ציבוריים לתחום.

הגדרת 'סל חינוך בלתי פורמלי' המסדיר זכאות למספר פעילויות בתקופת זמן מסוימת עשויה להיות פתרון טוב להתערבות של המדינה למען חיזוקו של שוויון הזדמנויות. אבל יצירתו של "סל" מעין זה מעלה מיד שאלות וסוגיות כבדות משקל רבות אחרות, ביניהן האם יש לקבוע סטנדרטים למה נחשב חינוך בלתי פורמלי, ואם כן – מי מוסמך לקבוע אותם ועל פי אילו אמות מידה? בידיו של מי תהיה ההחלטה אם להשתתף בפעילות או לא? בנוסף לכך קיים חשש שהדרישה הרווחת כיום הן במגזר הציבורי והן במגזר השלישי להצגת 'תוצאות מדידות' ו'הישגים' תשפיע לרעה על הגדרת המטרות, והחלק הבלתי מדיד אך המשמעותי והסמוי מן העין של החינוך הבלתי פורמלי (role modeling למשל) יאבד גם הוא.

האם ראוי שהכשרה בתחום החינוך הבלתי פורמלי תהיה תנאי סף לעיסוק בתחום?

סוגיה כבדת משקל אחרת היא הכשרה והתמקצעות של כוח אדם לעומת העסקת עובדים הפועלים בספונטניות ובצורה לא מקצועית. חלק מהותי מייחודו של החינוך הבלתי פורמלי הוא עשייה ספונטנית והתנדבותית של אנשים צעירים – עם צעירים מהם. התערבות חיצונית במערכת היחסים העדינה והמיוחדת הזו על ידי פיתוח מקצועי עוֹדֵף של מדריכים צעירים (בהנחה טעונת בירור ש'פיתוח מקצועי' כזה הוא אפשרי) עלולה לחבל ב"קסם הנעורים" שמזמנת פעילות חינוך בלתי פורמלי, קסם הנובע מסוג הלימוד המיוחד הטמון ביחסים שבין צעירים לצעירים אחרים, המבוגרים מהם רק במעט. מדריכים מקצועיים מאוד

שמגיעים לפעילות כשבאמתחתם סדר יום חינוכי מובנה, מטרות ויעדים להשגה – אולי יעבירו את תוכן הפעילות בצורה יעילה יותר, אך הם עשויים גם לחבל כך במרחב הזה שבו ילדים ובני נוער פשוט נמצאים ואינם מצופים להשיג שום דבר מדיד.

אולם מנגד, השכלה, ידע והתמקצעות הם הבסיס להתבוננות מושכלת ולעשייה מנומקת שאינן נובעות רק מאינטואיציה. הם גם מאפשרים פיתוח של מבט רפלקטיבי מוכוון שיפור, וכן למידת עמיתים ויצירת ידע בר-העברה. השכלה והתמקצעות גם עשויות לשמש ערובה לכך שהעוסקים בתחום יזכו לגמול הוגן על עבודתם וכך תפחת גם התחלופה הגבוהה של כוח אדם המאפיינת את התחום. אך גם במקרה זה עולות מיד סוגיות שההכרעה בהן אינה פשוטה או מובנת מאליה: האם יש ליבה של ידע שכל העוסקים בתחום צריכים לדעת, ואם כן – מי מוסמך לקבוע מה? האם השכלה פורמלית צריכה להיות תנאי או המלצה לעיסוק בתחום? מה מקומו של הניסיון לעומת ההשכלה? האם יש מקום ליצור מסגרות לפיתוח מקצועי כמו אלה שמפתחים עבור העובדים במערכת החינוך הפורמלית? האם יש לפקח גם על ההכשרה במקומות העבודה?

האם ראוי שיהיה גוף אחד ארצי שמרכז את החינוך הבלתי פורמלי?

האחריות והעיסוק בחינוך בלתי פורמלי מבוזרים בין גופים ומשרדים ממשלתיים רבים המגדירים את החינוך הבלתי פורמלי דרך פריזמה גילית או מוסדית. כך למשל, משרד החינוך באמצעות מינהל חברה ונוער אחראי על ילדים ובני נוער, המשרד לשוויון חברתי עוסק בחינוך בלתי פורמלי למבוגרים, ומשרד התרבות והספורט אחראי על מוסדות שעוסקים (גם, אך לא רק) בחינוך בלתי פורמלי כגון מוזיאונים, ספריות, קונסרבטוריונים, תאטראות ואגודות ספורט למיניהן. אופן הארגון הזה מוביל לכך שנוצרים איים של ידע מקצועי ששום גוף לא מכנס אותם באופן מאורגן ולכן אין אפשרות להפיק ממנו תובנות כלליות יותר. צורת ההתארגנות הזו מעלה את השאלה אם ראוי ליצור מעין גוף או מועצה לחינוך בלתי פורמלי שבה יהיו נציגים מארגונים ומוסדות שונים בתחום, כולל נציגי אקדמיה, שיוכלו לפעול יחד, בתיאום גדול יותר, וכן לאפשר העברה של ידע וניסיון בין העוסקים בתחום. כמובן, הקמתו של גוף מעין זה אינה עניין של מה בכך, והיא כרוכה במתן מענה לשאלות על אודות מעמדו וסמכויותיו, העומד בראשו, מנגנון בחירת הנציגים וכן הלאה. אך גם במקרה זה, כמו בשתי השאלות דלעיל, כוונת השאלה היא לעורר חשיבה והמשך דיון.

מאליו מובן שהתשובות לשאלות האלה מורכבות ופתוחות. מטרתנו אינה להציע תשובות אלא לסמן את המקומות שבהם כדאי לדעתנו להתעכב ולהקדיש זמן נוסף לבירור יסודי יותר.

מקורות

- אגבריה, א' (2007). החינוך הבלתי פורמלי בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך: החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, שלמה רומי ומרים שמידע (עורכים). ירושלים: מאגנס, עמ' 295–314.
- דביר, ק', אוחיון, א' וזיוון, ש' (2012). הערכת קהילות קרן שח"ף. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.
- דוח מבקר המדינה (2010). דוחות על הביקורת – בשלטון המקומי לשנת 2009 (הדוח המלא) מעורבותן של רשויות מקומיות בהקניית חינוך לערכים לבני נוער. ירושלים: מבקר המדינה.
- המנחם, א' ורומי, ש' (1997). חינוך לא פורמלי. בתוך: לקסיקון החינוך וההוראה, י' קשתי, מ' אריאלי וש' שלסקי (עורכים). תל אביב: רמות – אוניברסיטת תל אביב, עמ' 192–193.
- וייסבלאי, א' (2012). מעורבות ממשלתית במתן מסגרות משלימות ושירותי חינוך בלתי פורמלי לבני נוער – סקירה משווה. ירושלים: הכנסת – מרכז המידע והמחקר.
- יאיר, ג' (2006). מחוויות מפתח לנקודות מפנה: על עוצמת ההשפעה החינוכית. בני-ברק: ספריית הפועלים – הקיבוץ המאוחד, עמ' 193–214.
- כהן, א' ורומי, ש' (2015). הפנאי בקרב בני נוער בישראל: חינוך בלתי פורמלי, אקלים בית ספרי, אלימות, סיכון לנשירה ורווחה נפשית. בשיתוף פעולה עם עינת בר-און כהן, מירב סלקובסקי ושירה אילוז. הוגש למדען הראשי של משרד החינוך, ירושלים.
- כהנא, ר' (2007). נעורים והקוד הבלתי-פורמלי. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מיכאלי, נ' (2007). אֲנִשֵׁי הַמְּחֶרֶת – הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל בין מייסדי קהילות ייעוד למחדשי תנועת העבודה. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- סילברמן-קלר, ד' (2005). תהליכי למידה והוראה לא-פורמליים: קווים לאפיונה של הפדגוגיה הלא-פורמלית. כפר-סבא ותל-אביב: המכללה האקדמית בית ברל ומכון מופ"ת.
- סילברמן-קלר, ד' (2008). קווים לתהליכי פרופסיונליזציה בתחום החינוך הבלתי פורמלי. דפים: כתב עת לעיון ולמחקר בחינוך, 45, עמ' 90–113.
- הוועדה לענייני ביקורת המדינה, פרוטוקול מס' 168, 29.3.2011.
- קליבנסקי, ח' (2007). היבטים התפתחותיים וחברתיים בחינוך הבלתי פורמלי הממלכתי. בתוך: החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, שלמה רומי ומרים שמידע (עורכים). ירושלים: מאגנס, עמ' 250–223.
- קליבנסקי, ח' (2008). מחינוך משלים לנוער לחינוך בלתי פורמלי לכל. מפנה, 58, עמ' 33–38.
- קלר, ד' (1996). חינוך בלתי-פורמלי בישראל: מספר קווים לאפיונו הארגוני והפדגוגי. כפר סבא: בית-ברל.
- ראמ"ה (2105). מיצ"ב תשע"ה, חלק ב' נתוני אקלים וסביבה פדגוגית. ראמ"ה ומשרד החינוך.
- רומי, ש' ושמידע, מ' (2007). חקר החינוך הבלתי פורמלי בישראל. בתוך: החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, שלמה רומי ומרים שמידע (עורכים). ירושלים: מאגנס, עמ' 185–191.
- שלג מי-עמי, נ' (2010). תנועות הנוער בישראל. ירושלים: מרכז המידע והמחקר של הכנסת.

- Bekerman, Z., & Silberman-Keller, D. (2004). Non-formal pedagogy: Epistemology, rhetoric and practice. *Education and Society*, 22(1), 45-63.
- Bhola, H.S. (1983). Non-formal education in perspective. *Prospects*, 13(1), 45-53.
- Brakel K., Hartl F. & Janchinski K. (2009). *Studies on youth policies in the Mediterranean partner countries*. EuroMed Youth III Programme, Israel.
- Brennan, B. (1997). Reconceptualizing Non-Formal Education. *International Journal of Lifelong Education*, 16(3), 185-200.
- Cabane, C., Hille, A., & Lechner, M. (2015). *Mozart or Pele? The effect of teenagers' participation in music and sports*. Berlin: German Institute for Economic Research (DIW).
- Cohen, E. H. (2015). Changes among Israeli youth movements: a structural analysis based on Kahane's code of informality. *Cambridge Journal of Education*, 45(2), 223-243.
- Coombs, P.H. & Ahmed M., (1974). *Attacking Rural Poverty: How Education Can Help*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- CounEur. (1999). Council of Europe Report Doc 8595 Non-Formal Education.
- Deschenes, S. N., Arbretton, A., Little, P. M., Herrera, C., Grossman, J. B., & Weiss, H. B. (2010). Engaging Older Youth: Program and City-Level Strategies to Support Sustained Participation in Out-of-School Time. *Harvard Family Research Project*.
- Dugui, F., Slade, B., & Schugurensky, D. (2006). *Proceedings from SCUTREA 2006: Unpaid work, informal learning and volunteer cultures*.
- European Commission (2013). *Education and training in Europe 2020: Response from the EU Members States*. Brussels: Eurydice.
- Etling, A. (1993). What is non formal education. *Journal of Agricultural Education*, 34(4), 72-76.
- Fischer, N., & Kleime, E. (2013). Quality and effectiveness of German all-day schools: Results of the 'Study on Development of All-day Schools'. In J. Ecarius, E. Klieme, L. Stecher, & J. Woods (Eds.), *Extended education: An international perspective*. Berlin, Germany: German Institute of Educational Research, 27-52.
- Fordham, P. E. (1993). *Informal, non-formal and formal education programmes*. YMCA George Williams College ICE301 lifelong learning unit, 2.
- Galily, Y., J. Leitner, M., & Shimion, P. (2013). The effects of three Israeli sports programs on attitudes of Arabs and Jews toward one another. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 5(4), 243-258.
- Garrido, J.L.G. (1992). Open and Non-formal Education: new paths for education in new Europe. *Comparative Education*, 28(1), 83-89.
- German Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth. (2010). *Volunteering in Germany 1999-2004-2009: Summary of the 3rd survey on volunteering*. Berlin: Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth.

- German Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth. (2000). *Volunteering in Germany: Results of the 1999 representative survey on volunteering and civic engagement*. Berlin: Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth.
- Guèvremont, A., Kohen, D. E., & Findlay, L. C. (2010). *Do high levels of extracurricular activities help or hinder child development?* Canadian Council of Learning, Statistics Canada.
- Hamadache, A. (1991). Non-formal education: A definition of the concept and some examples. *Prospects*, 21(1), 111-124.
- Helsinki City for the Young (2009). Youth Department, City of Helsinki. http://nk.hel.fi/tiedostot/Yleisesite_ENG_web.pdf
- Hille, A., & Schupp, J. (2013). How learning a musical instrument affects the development of skills. *Economics of Education Review*, 44, 56-82.
- Hirsch, B. J., Mekinda, M. A., & Stawicki, J. (2010). More than attendance: The importance of after-school program quality. *American Journal of Community Psychology*, 45(3-4), 447-452.
- Innocent, E. O. (2014). *Refocusing adult and non-formal education for national development*. The 2014 WEI International Academic Conference Proceedings Vienna, Austria.
- Jeffs, T. & Smith, M.K. (1999). *Informal Education – conversation, democracy and learning*. London: YMCA, George Williams College, Education Now Publishing.
- Kahane, R. (1997). *The Origins of Postmodern Youth – Informal Youth Movements in a Comparative Perspective*. Berlin and New-York: Walter de Gruyter.
- Kalthoff, H. (2010). *Home-based programmes in the Netherlands: Better school-readiness for children*. Netherlands Youth Institute.
- Kedrayate, D. A. (2012). Non-Formal Education: Is It Relevant or Obsolete? *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 1.
- LaBelle, T.J. (1982). Formal, nonformal and informal education: a holistic perspective on lifelong learning. *International Review of Education*, 28(1), 159-175.
- LaBelle, T.J. (2000). The Changing Nature of Non-formal Education in Latin America. *Comparative Education*, 36(1), 21-36.
- Makles, A., & Schneider, K. (2014). *Extracurricular educational programs and school readiness: Evidence from a quasi-experiment with preschool children*. Schumpeter Discussion Papers 2014-012.
- Mohanty, J. (2002). *Adult and Non-formal Education*. New Delhi: Deep & Deep Publications Pvt.
- Nuffic (2008). *Study of formal recognition of non-formal and informal learning*. The Hague: Nuffic Netherlands Organization for International Cooperation in Higher Education.

- Rogers, A. (2004). Looking again at non-formal and informal education – towards a new paradigm, *The encyclopaedia of informal education*, www.infed.org/biblio/non_formal_paradigm.htm.
- Schmiade, N., Vogel, C., Lux, K., & Simonson, J. (2014). Trends in civil society: The German survey on volunteering 1999, 2004, 2009 and 2014. *Schmollers Jahrbuch*, 134(2), 249-259.
- Statistics Netherlands (2014). *Annual report 2014: Youth monitor summary*.
- Statistics Netherlands (2015). *Statistics Netherlands: Half of Dutch population – as many men as women-active in volunteer work*.
- Vandell, D.L., Shernoff, D.J., Pierce, K.M., Bolt, D.M., Dadisman, K. & Brown, B.B. (2005). Activities, engagement, and emotion in after-school programs (and elsewhere). *New Directions for Youth Development*, 105, 121-9.
- Vezina, M., & Crompton, S. (2012). Volunteering in Canada, *Statistic Canada*.
- Zaff, J. F., Moore, K. A., Papillo, A. R., & Williams, S. (2003). Implications of extracurricular activity participation during adolescence on positive outcomes. *Journal of Adolescent Research*, 18(6), 599-630.

נספח א': סדרי היום של המפגשים הלימודיים

מפגש ראשון: יום שני, כ"ב באייר תשע"ה, 11 במאי 2015

חינוך בלתי פורמלי בשלטון המקומי

התכנסות	09:00–8:30
מושב ראשון: תמונת מצב של החינוך הבלתי פורמלי לילדים ונוער במבשרת ציון גב' צופיה חברוני, דיווח מסקירת החינוך הבלתי פורמלי במבשרת ציון מר חנן רפיעי, סגן ומ"מ ראש המועצה, מחזיק תיק חינוך, מבשרת ציון	10:30–9:00
הפסקה	10:45–10:30
מושב שני: חינוך בלתי פורמלי ברשויות מקומיות גב' סיוון גולדמן, מנהלת המרכזים הקהילתיים, מועצה אזורית גלבע גב' נסרין חאג' יחיא, מנהלת מחלקת נוער, עיריית טייבה גב' חיה גוזלן, מנהלת היחידה לחברה ונוער, עמותה לחינוך בלתי פורמלי, עיריית נתניה גב' בת אל רויטל סויסה, מנהלת מחלקת הנוער העירונית, עיריית קריית־גת	12:45–10:45
הפסקת צהריים	13:30–12:45
מושב שלישי: חינוך בלתי פורמלי במבט ארצי גב' הדרה רוזנבלום, סגנית מנהל האגף החברתי־קהילתי – תלמידים ונוער, משרד החינוך מר רונן קובלסקי, מנהל מטה שטח, החברה למתנ"סים מר אלי דרור, סמנכ"ל תפעול, עמותת אופנים	15:00–13:30
ישיבת צוות המומחים	16:30–15:00

מפגש שני: יום חמישי, כ"ד בסיון תשע"ה, 11 ביוני 2015

הכשרת כוח אדם

התכנסות	09:00–08:30
<p>מושב ראשון: הכשרה במוסדות להשכלה גבוהה</p> <p>פרופ' רויטל סלע-שיוביץ, ראש החוג לחינוך בלתי פורמלי, מכללת דוד ילין ד"ר חגית קליבנסקי, מרצה במסלול ללימודי חינוך בלתי פורמלי, בית ברל פרופ' זהבית גרוס, ראש ההתמחות לניהול ופיתוח מערכות חינוך בלתי פורמליות, בר-אילן פרופ' מרדכי ניסן, מנהל תכנית מנדל למנהיגות חינוכית בתנועות הנוער</p>	11:00–9:00
<p>מושב שני: בוגרי תכניות הכשרה בחינוך הבלתי פורמלי</p> <p>גב' רותם בורשטיין-נימני, בוגרת התכנית לחינוך בלתי פורמלי בבית ברל; מנהלת תכניות, תחום ילדים, אשלים-ג'וינט גב' דבי זרוד, תלמידת שנה ג', חינוך בלתי פורמלי, מכללת דוד ילין</p>	12:00–11:00
הפסקת צהריים	12:45–12:00
<p>מושב שלישי: הכשרה מקצועית במהלך העבודה</p> <p>ד"ר יעל ברנהולץ, יועצת לאגף תכנים, תכניות הכשרה והשתלמויות במינהל חברה ונוער מר יוסי זגורי, מפקח, המינהל לחינוך התיישבותי, פנימייתי ועליית הנוער מר יונתן (גינאי) אריאל, מנהל תכנית "מקום", הסוכנות היהודית לארץ ישראל גב' נלי מרקמן, רכזת ההדרכה בתנועות הצופים</p>	14:45–12:45
ישיבת צוות המומחים	16:30–15:00

מפגש שלישי: יום רביעי, י"ד בתמוז תשע"ה, 1 ביולי 2015

בני נוער וצעירים

התכנסות	09:00–8:30
מושב ראשון: שנת שירות ומכינות קדם צבאיות שני גרנות, רכזת שנת שירות "במעגל" יוסי מלכה, מנכ"ל מרכז מעשה	10:30–09:00
מושב שני: ארגוני צעירים עמיצור דמרי, ראש תחום צעירים בג'וינט ישראל בני פרינץ, מנכ"ל הגרעין התורני בלוד אלון זיו, מנהל השקעות חברתיות, קרן שח"ף מורן כהנא, מנכ"לית תנועת תרבות	12:30–10:30
הפסקת צהריים	13:30–12:30
מושב שלישי: מבט עכשווי על תנועות הנוער איתי זידנברג, מזכ"ל השומר הצעיר טוני נאסר, רכז הקינים הערביים בנוער העובד והלומד שאול דה־מלאך, מזכ"ל תנועת עזרא נפתלי דרעי, מזכ"ל מועצת תנועות הנוער (מת"ן)	15:30–13:30
ישיבת צוות המומחים	16:30–15:30

מפגש רביעי: יום חמישי, כ"א באב תשע"ה, 6 באוגוסט 2015

חינוך בלתי פורמלי בחברה הערבית

התכנסות	09:00–08:30
מושב ראשון: השלטון המקומי נביה אבו־סאלח, מנהל מחלקת חינוך, סחינין נאיל קאדרי, מנהל יחידת הנוער, טירה עלי אבו אלקיעאן, מנהל המתנ"ס, חורה	10:45–09:00
הפסקה	11:15–10:45
מושב שני: ארגוני החברה האזרחית עאדל חיטיב, סגן מנהל מחוז צפון, החברה למתנ"סים קמר טאהא, רכזת פרויקטים, עמותת "בלדנא" נוואל אבו־עיסא, ראש תחום תרבות וקהילה בבית הגפן, ראש תחום קהילה בחברה הערבית בעיריית חיפה מאג'ד אבו־בלאל, מנכ"ל עמותת "צעד קדימה לקידום החינוך ברהט", רהט	13:00–11:10

נספח ב': סיכום סיור בארגוני חינוך בלתי פורמלי

כדי להתרשם בצורה בלתי אמצעית מן השטח ערך צוות המומחים סיור בשלושה ארגונים העוסקים בחינוך בלתי פורמלי: מפעלות חינוך וחברה, עמותת אוונגרד ושומרי הגן. הארגונים נבחרו מכיוון שפעילותם ממוקדת בספורט, חינוך בטבע ומוסיקה, שלושה תחומים שלא באו לידי ביטוי במפגשים הלימודיים.

מפעלות חינוך וחברה – ביקור בסניף כרמיאל²¹

מפעלות חינוך וחברה הוא ארגון חברתי-ספורטיבי-חינוכי ייחודי שהקימו סמי סגול, משה תאומים ומוטי אורנשטיין בשנת 1997 על מנת להשתמש בכדורגל כאמצעי חינוכי ולא כמטרה.²² הנחת המוצא של הארגון היא שמרבית השחקנים הצעירים לא יפתחו קריירה כספורטאים ולכן ב'מפעלות' מבקשים להוסיף לפעילות הספורטיבית גם מטען ערכי, שאינו ניתן במרבית המועדונים המקצועניים. באמצעות הכדורגל שואפים ב'מפעלות' לחנך את המשתתפים להאמין בעצמם וביכולותיהם ולהעניק להם כלים למעורבות בחברה ובקהילה. כך למשל, קבלת סמכות, עבודת צוות או נושאים אקטואליים נלמדים תוך כדי הפעילות הספורטיבית ומתורגמים לזירות אחרות בחייהם של בני הנוער: היכרות עם הקהילות השונות בחברה הישראלית מתרחשת באמצעות משחק עם ילדים ממגזרים שונים, קבלת סמכות ממאמן הקבוצה מתורגמת לקבלת סמכות בזירות חיים אחרות כגון הכיתה והבית, התנהגות לפי חוקי המשחק משמשת מרָאָה לחוקים ולנורמות המקובלים במדינה, ושיתוף פעולה בין שחקנים בקבוצת הספורט מתורגם לשיתוף פעולה בקבוצת שווים מחוץ למגרש. בנוסף, 'מפעלות' מכשירה באופן מקצועי מאמנים ומתנדבים כדי שיהוו דמויות חיוביות ומשפיעות בחייהם של החניכים וכדי לעודד היכרות בין קבוצות חברתיות שונות.

הארגון פועל בפריסה ארצית ופונה לציבור הרחב, אך הוא קיבל החלטה אסטרטגית שמחצית מחניכיו יהיו ערבים. למרות הפריסה הארצית הארגון מכוון בעיקר לפריפריה וליישובים המשתייכים לאשכולות נמוכים של המדד החברתי-כלכלי. 'מפעלות' פועל בשיטה של מימון תואם (matching), בדרך כלל מול הרשות המקומית או משרד ממשלתי. השותף הוא גם מי שמכיר את השטח ויודע להתאים את הפעילות לצרכים של המקום. הפעילות עצמה מתקיימת במסגרות מקומיות מגוונות כגון בתי ספר, מתנ"סים, פנימיות, הוסטלים, מועדוניות, כפרי ילדים, שיקום שכונות, מרכזי קליטה, תכניות לאנשים בעלי צרכים מיוחדים בכל הגילים, תכניות לשירות אזרחי ושירות לאומי, הכשרה תעסוקתית ועוד. את הפעילות מפעיל ומלווה צוות הנהלה מקצועי המורכב ממאמנים מקצועיים, צוות פדגוגי, פסיכולוגים ומומחים מתחומים שונים, שיחד עם צוות העובדים בונים תכניות פעילות פרטניות וייחודיות על פי מאפייני האוכלוסייה וצרכיה.

התכניות מחולקות לפי אוכלוסיות יעד וקבוצות גיל, אך משותף לכולן השימוש בסיטואציות ספורטיביות לטובת התהליך החינוכי. בפעילויות העמותה משתתפים כ־30,000 ילדים מדי שנה, נערים ובוגרים עם צרכים מיוחדים. מספר המאמנים עומד על כ־200. עד היום הקיפה הפעילות כ־250,000 חניכים. עבור המשתתפים, הפעילות כרוכה בתשלום סמלי אך ילדים עם צרכים מיוחדים או כאלה שהופנו משירותי הרווחה אינם משלמים כלל. כיום, 'מפעלות חינוך וחברה' מפעיל מאות פרויקטים חברתיים ב־250 ישובים יהודיים ולא יהודיים.

²¹ המידע מבוסס על האתר של עמותת 'מפעלות חינוך וחברה' במרשתת ועל סיכום המפגש שהתקיים בתאריך 15.10.2015 בכרמיאל ובו נכחו טל לייבמן (רכזת הדרכה תחום צרכים מיוחדים), מירון לוי (מנהל אזור גליל) ושחר קמה (מנהל אזור עמקים).
²² הארגון פעיל בעיקר בתחום הכדורגל אך בשנים האחרונות, כדי לפנות גם לקבוצות ולבעלי מגבלות פיזיות, החל להציע גם חוגי כדורגל.

הארגון מקיים הכשרות מקצועיות ייחודיות המתמקדות בשילוב בין חינוך לספורט. ייחודן של ההכשרות הוא במתן כלים יישומיים להשתמש בספורט ככלי להשפיע על החניך, הקבוצה ודרכם על החברה כולה. ההכשרות העיקריות המועברות הן: 'מאמנים לשלום' (הכשרת מדריכי כדורגל בעלי גישה חינוכית ומדריכות כדורגל בעלות גישה חינוכית), 'מעבר לרשת' (הכשרת נשים בדואיות מהנגב כמדריכות כדורגל) וקורס שופטי כדורגל. העמותה שואפת לכך שלמדריכים יהיו תעודות פורמליות – של מורים לחינוך גופני, מדריכי חדר כושר, מדריכי ספורט וכו'.

במחקר הערכה חיצוני שערך פרופ' מיכאל לייטנר על התכנית 'דרך המגרש' נמצא כי התכנית משפרת את המיומנויות החברתיות, מפחיתה התנהגות אלימה בזמן האימון ומשפרת את מיומנויות המנהיגות של המשתתפים. במחקר אחר, שנערך במימון הביטוח הלאומי, נמצא כי התכנית 'משחק החיים', המיועדת לאנשים עם צרכים מיוחדים, משפרת את כושרם הגופני ואת מיומנויות הכדורגל שלהם. עוד נמצא כי בקרב משתתפים עם אוטיזם והפרעות נפשיות ההשתתפות בתכנית משפרת את תחושת העצמאות וההשתתפות החברתית. מחקר אחר מצא כי השתתפות בתכנית משותפת לישראלים, פלסטינים וירדנים תורמת לשינוי עמדות ביחס לצד השני ומגבירה את האמון בין הילדים (Galily, Leitner & Shimion, 2013).

עמותת אוונגרד, סניף עוספיא²³

'אוונגרד' הוא מיזם חברתי המפתח יזמות חברתית ומקדם אחריות קולקטיבית למען בני הנוער והצעירים. העמותה מקימה מרחבים ציבוריים ומסגרות חינוכיות-טיפוליות בקהילה, בהתאם לצרכיה. מטרת העל של העמותה היא להפוך את בני הנוער לבוגרים מעורבים ותורמים לחברה. העמותה פועלת כיום בזיכרון יעקב, עתלית ועוספיא. הפעילויות המוצעות לבני נוער נערכות במסגרת סדנאות ונמצאות על קו התפר שבין חוג לטיפול: אמנות, דרמה, תנועה, מוסיקה, מחשבים, סיוע בשיעורי בית, בישול, רובוטיקה, ליצנות רפואית, ספורט ועוד. הפעילות במרכז מספקת לבני הנוער הזדמנות לשיחה עם מבוגרים משמעותיים שאינם הוריהם, במרחב שהוא ייעודי לבני נוער, וכן היא מאפשרת לצעירים התנסות אמנותית והצגת התוצרים לקהילה, בתערוכה או בהופעה. המרכזים מבקשים ליצור 'מרחב בריא' ונורמטיבי להתנסות מגוונת, שיוציא בני נוער ממצבי סיכון. המרכזים פתוחים בכל יום בשעות אחר הצהריים. כוחם טמון בכך שהם אינם פועלים כחלק ממחלקת הרווחה אלא משלבים פעילות טיפולית וחינוכית שמושכת את בני הנוער. בנוסף, האלמנט הוולונטרי של מרכזי אוונגרד מקנה להם יתרון על פני חוגים פרטיים העוסקים בתכנים דומים.

החדשנות במרכז אוונגרד באה לידי ביטוי בשילוב בין סדנאות הבעה ויצירה לבין התייחסות אישית ורגשית של מדריכי הסדנאות. המרכז והסדנאות פועלים באמצעות אנשי צוות ומתנדבים מהקהילה – בני נוער, סטודנטים ומבוגרים – וכן באמצעות צוות מקצועי המורכב מתרפיסטים, עובדים סוציאליים ומדריכים מקצועיים בתחום האמנות. בכל אחד ממרכזי אוונגרד פועל בית קפה חינוך פתוח למען בני נוער, ובו נוצר קשר אישי עם אנשי הצוות במקום.

ההשתתפות בפעילות העמותה כרוכה בתשלום סמלי, שמשתנה מרשות לרשות. מימון הפעילויות מתאפשר הודות למימון תואם של העמותה והרשויות המקומיות. מרבית אנשי הצוות הם בעלי הכשרה בתחום החינוך והטיפול אך חלקם בעלי אוריינטציה חינוכית ללא הכשרה חינוכית קודמת.

²³ המידע מבוסס על האתר של עמותת אוונגרד במרשתת ועל סיכום מפגש שהתקיים בתאריך 15.10.2015 בעוספיא עם אורלי קלימשיטין פלד – המייסדת והמנהלת של העמותה, נועה ארליך – מנהלת מקצועית ומנהלת מתנדבים, שאדיה כיוף – מנהלת סניף העמותה בעוספיא ודיין אסד – מנהל מחלקת הנוער במועצה המקומית עוספיא.

מרכז 'אוונגרד' בעוספיא נוסד בשנת 2012. הוא הוקם כדי לתת לבני נוער (בשכבות הגיל ז'-י"ב) מקום ללימוד והרחבה של ידע במוסיקה, דרמה, צילום ואמנות, ולאפשר שילוב בין תרבות, מסורת ומגמות בעולם המערבי. למרכז מגיעים באופן שוטף כ-60 בני נוער מעוספיא (למרכז אוונגרד בזכרון יעקב מגיעים כ-150 בני נוער באופן שוטף). בנוסף לפעילות במרכזי אוונגרד, העמותה מפעילה פרויקטים מוזיקליים ייחודיים דוגמת המיזם לבני נוער דרוזים שהתקיים באוניברסיטת חיפה בשיתוף לשכות הרווחה של דלית אל כרמל ועוספיא והחוג לטיפול במוסיקה באוניברסיטת חיפה. בסדנה משתתפים 12 בני נוער המטופלים במסגרות הרווחה של הישובים הדרוזיים, עוספיא ודלית אל כרמל. במהלך הסדנאות בני הנוער מנגנים תחילה על כלים המוכרים להם, ולאט לאט נחשפים לכלים חדשים. מעבר לעשייה המוזיקלית, עצם החשיפה של בני הנוער למוסד האקדמי וההיכרות עם הסטודנטים תורמים לתחושת השייכות של בני הנוער ומחזקים את ביטחונם העצמי.

מפגש עם עופר ישראלי – מייסד שומרי הגן

שומרי הגן הוא ארגון העוסק בחינוך לאקולוגיה מכלולית (אקולוגיה שמביאה בחשבון את האדם, האדמה והרוח) ומשתמש במיומנויות של לקטים ציידים כבית ספר לחיים בני קיימא. הארגון מונה כ-1,500 חניכים, והוא פועל בעיקר במרחב הכפרי ובמקומות שבהם יש גישה נוחה לטבע. מזה 16 שנים שומרי הגן מעבירים את הטכניקה של לימוד הקוויטי (coyote education)²⁴ הן בקבוצות הילדים והן בהכשרת המדריכים.

הפעילויות לילדים ובני נוער מיועדות לשכבות הגיל א' עד ו'. בנוסף הארגון מציע סדנאות למבוגרים ופעילויות לכל המשפחה. הקבוצות פועלות במתכונת של שבט קטן, שיש לו מחנה לעבודה ותרגול של מיומנויות שונות, למשחקים ולבישול. המחנה נמצא ביער המספק את צורכי הקבוצה – עצים לבעירה, צמחי מרפא ועשבים למאכל. הפעילות ומיקומה מונחים על ידי הסקרנות של החניכים ועל ידי מזג האוויר. במפגש עם היער שומרי הגן יוצרים מרחב שבו מתאפשר לימוד חווייתי, חושי ורגשי, ובפעילויות מושם דגש על עזרה הדדית והישגיות קבוצתית שבטית.

היחס בין המדריכים לחניכים בכל קבוצה נמוך יחסית (כשמונה ילדים למדריך בוגר) והקבוצות הן לעתים רב-גיליות. כך מתאפשר לצעירים ללמוד מהמיומנויות של הבוגרים, ולבוגרים לשמור על קשר עם הצד הילדי שלהם מצד אחד, במשחקים המשותפים, ועם הצד הבוגר שלהם מצד שני, כחונכים לצעירים. בנוסף להשפעה על צעירים, הארגון מבקש ליצור מודעות סביבתית אלטרנטיבית גם אצל הורי החניכים.

למבוגרים מוצע קורס מיומנויות חיים וקורס מדריכים. רוב האנשים שעברו את קורס מיומנויות החיים הפיקו ממנו 'משנת חיים' ולא בהכרח המשיכו להדרכה.

הקורסים מתמקדים בשני ערוצים מקבילים:

- **חיבור ליעוד:** חיבור "אחר" לסביבה ולעולם, למיומנויות חיים, לחוויית חיים עמוקה.
- **השפעה על הדור הבא:** כלים לעבודה עם ילדים בטבע, כלים ומתודות חינוכיות, קבלת אחריות על חינוך הילדים.

²⁴ לימוד הקוויטי היא שיטה חינוכית שמבוססת על למידה בטבע ועל סקרנותו הטבעית של התלמיד. על פי עקרונות השיטה, המורה מזהה את צרכיו, רצונותיו ומצבו של התלמיד ומלווה אותו בתהליך של לימוד עצמי. המורה אינו אמור לספק לתלמיד תשובות, אלא מגרה את סקרנותו ללמידה.

תוכני הקורס כוללים בניית מחסה, הדלקת אש בדרכים שונות, טכניקות מתקדמות של תנועה ומודעות, גששות, ליקוט צמחים ושימוש בהם, קליעת סלים ומחצלות, עבודה בעור, הכנת כלים מאבני צור, ציד, התגנבות, הסוואה ועוד. המיומנויות אינן מטרת הפעילות אלא אמצעי לחיבור בין האדם, האדמה והרוח. הקורס מתקיים במשך 50 מפגשים, לאורך שנתיים בסופי שבוע, ובסמינר הדרכה מרוכז בסוף השנה הראשונה. הקורס משלב למידה עיונית והתנסות מעשית. הקורס אינו מוכר ולא מעניק תעודה, אך הוא מאפשר להדריך בשומרי הגן. לאחר סמינר ההדרכה, על המדריכים לעבור סטאז' בקבוצה עם מדריך ותיק כשלב חניכה מחייב לפני הדרכה עצמאית. כל המדריכים הם בוגרים שעברו את הקורס במלואו. למרבית המדריכים יש רקע והכשרה חינוכיים ואוריינטציה סביבתית, והם מעוניינים להרחיב את מנעד הכישורים והיכולות שלהם. המדריכים מחויבים להתנדב בארגון בנוסף להדרכת הקבוצה. בנוסף לקורסים שצוינו, מתקיימים בשומרי הגן קורסים נוספים למבוגרים כמו קורסי ליקוט, קורס צמחי מרפא וקורס שפת הציפורים. בכל שנה משתתפים כ־600 מבוגרים בפעילות של שומרי הגן, לא כולל קורס המדריכים.²⁵

²⁵ המידע מבוסס על האתר של שומרי הגן במרשתת ועל סיכום המפגש שהתקיים בתאריך 15.10.2015 בזכרון יעקב ובו נכח עופר ישראלי – מייסד שומרי הגן.

נספח ג': תגובות לקול הקורא לציבור

בבואו ללמוד על החינוך הבלתי פורמלי בישראל ביקש הצוות ללמוד על מגוון רחב ככל האפשר של פעילויות ויוזמות. שדה החינוך הבלתי פורמלי הוא שדה דינמי שבו קמים כל העת יוזמות וארגונים חדשים, כך שקשה מאוד להקיף במסגרת פעילות הצוות את כל הנעשה בשדה.

כדי ללמוד עוד על יוזמות וארגונים נוספים פנה הצוות לציבור בקיץ תשע"ה-2015 באמצעות פרסום בעיתונים כל אל-ערב (בערבית), מקור ראשון והארץ (בעברית). הצוות פירסם קול קורא בבקשה לשלוח אליו מידע כללי על מיזמים המתקיימים בתחום החינוך הבלתי פורמלי. להלן מבחר מהתגובות לקול הקורא שהגיעו אלינו. תיאורי היוזמות והארגונים עובדו מתוך המידע שנשלח אלינו והם מופיעים בסדר אקראי:

תכנית הרובוטיקה בירוחם

לימוד הרובוטיקה בירוחם נעשה בשיטת PBL (למידה מבוססת פרויקטים) שבה התלמידים מתמודדים עם פרויקט מסוים ולצורך כך נלמדים תחומי דעת רבים דוגמת הנדסה, פיזיקה, תכנות ועוד. אתגר בניית הרובוט מחייב עיסוק ממשי בכלים ובטכנולוגיות מסוגים שונים, לא רק למידה תאורטית (hands-on learning). העיסוק ברובוטיקה מקנה כישורים כגון חשיבה אסטרטגית, עבודת צוות וניהול זמן, הוא פותח לצעירי ירוחם אפשרויות תעסוקה עתידיות במקצועות מבוקשים, והוא יכול להוות מפתח לניעות חברתית מחד גיסא, ולענות על צורך קיים ומחסור בכוח אדם במקצועות אלו מאידך גיסא. מטרות התכנית הן טיפוח מצוינות מדעית וטכנולוגית בקרב בני הנוער בירוחם, יצירת סביבת למידה שונה, מאפשרת ומאתגרת ופתיחת אופקי תעסוקה עתידיים לצעירי ירוחם.

עמותת 'חינוך לפסגות'

העמותה פועלת משנת 1999 לצמצום פערים חברתיים על ידי יצירת שוויון הזדמנויות לילדים ובני נוער בעלי פוטנציאל למצוינות, החיים בפריפריה הגאוגרפית-החברתית של ישראל. העמותה מסייעת לילדים אלה להגיע לפסגה ולממש את יכולותיהם – להצטיין בלימודים, לרכוש השכלה כללית, להשתלב בחברה ולהתפתח כאזרחים תורמים וכמנהיגים בעתיד. כיום מלווה העמותה כ-2,000 תלמידים בכיתות ג' עד י"ב, ב-34 מרכזים ב-15 רשויות ברחבי ישראל, בהדרכתם של כ-650 סטודנטים מקבלי מלגות. המרכזים פועלים בשכונות וביישובים שבהתאם להמלצת העירייה זקוקים לתמיכה וחיזוק קהילתי. בכל מרכז צוות המורכב ממנהל/ת, רכז/ת ו-20-30 סטודנטים מקבלי מלגות המשמשים מדריכים במרכז. סטודנטים אלו הופכים להיות דמויות לחיקוי עבור החניכים שסביבתם אינה אקדמית בדרך כלל. פעילות העמותה מתמקדת בארבעה תחומים: פעילות לימודית חווייתית, פעילות חברתית ערכית, פעילות העשרה, ותגבור לימודי פרטני.

דוגמאות ליוזמות של ארגונים, רשויות והורים לפעילויות פנאי לנוער עם מוגבלות²⁶

מעובד מתוך מחקר שכתבו ד"ר אורית גילור, ד"ר חגית קליבנסקי, פרופ' דרורה כפיר על פעילויות פנאי של בני נוער עם מוגבלויות בישראל:

²⁶ ר' הערה 2 לעיל.

'מיוחדים בשרון' – יזמה של אם לנערה עם מוגבלות. זהו פורום על-אזורי של הורים לילדים עם מוגבלות ושל רשויות מקומיות באזור השרון. המטרה היא העשרת חיי החברה ושעות הפנאי של הילדים. הפעילות שהפורום מציע מגוונת, אך לרוב מזדמנת או חד-פעמית. הפעילות כוללת שעת סיפור, מפגשים משפחתיים, ימי כיף והפנינג, מסיבות חגים.

'בית הגלגלים' – עמותה שהוקמה במטרה לאפשר להורים לילדים עם צרכים מיוחדים פרק זמן לעצמם ולבני המשפחה האחרים. כיום הדגש הוא על עיצוב נכון של שעות פנאי ועל תכניות חינוכיות שמטרתן מתן כלים אישיים וחברתיים ושילוב בני הנוער בקהילה. הפעילות מתקיימת בקבוצות קטנות וקבועות, במשך כמה שנים, בליווי צוות מדריכים בוגרים שהם מתנדבים הפועלים במשך שנתיים לפחות. בין הפעילויות: סופי שבוע, חוגים וקייטנות קיץ. הפעילות מיועדת לילדים, בני נוער ובוגרים עם מוגבלות פיזית, בעיקר שיתוק מוחין וניוון שרירים. לעמותה יש חמישה סניפים ובכללם סניף ייעודי לחברה הבדואית בנגב.

היחידה לשילוב ילדים ובני נוער עם צרכים מיוחדים באגף הנוער של עיריית כפר סבא – היחידה מפעילה שתי תכניות-על, בשיתוף הדגש הוא על שילוב: 'בונים קהילה' ושילוב פרטני של צעירים עם צרכים מיוחדים בפעילויות קיימות בעיר. במסגרת 'בונים קהילה' פועלות קבוצות בתחומים שונים כגון אילוף כלבים, תיפוף על הגוף, מוזיקה. בפעילות משתתפים צעירים עם מוגבלויות שונות, משיתוק מוחי קשה ועד אוטיזם קל. בנוסף, היחידה יזמה גם פעולות לאחים של ילדים עם מוגבלות.

קודגורו

קודגורו היא עמותה המקיימת מאז 1999 תחרויות והדרכות בתחום מדעי המחשב והסייבר. העמותה היא פרי שיתוף פעולה התנדבותי של אנשי חינוך ואקדמיה, אנשי תעשייה ועסקים, וכן אנשי מערכת הביטחון ויוצאיה. מטרת פעילותם של העמותה, חבריה ומתנדביה היא קידום ועידוד של מצוינות במדעי המחשב. העמותה מנסה להגדיל את מספר העוסקים בתחום ומגיעים מהפריפריה הגאוגרפית והחברתית, ולהגדיל את מספר הבנות הלומדות מדעי המחשב.

מטרות העמותה באות לידי ביטוי בשתי תכניות. התחרות הראשונה היא קודגורו – תחרות שנתית המבוססת על שאלון מקוון שמוצג ברשת ומיועד לבני נוער עד גיל 19. עד כה התקיימו 16 תחרויות קודגורו שבהן לקחו חלק אלפי תלמידים. התחרות השנייה היא קודגורו-אקסטרים – תחרות צוותים שנתית המתקיימת מאז 2004. בתחרות זו מפתחים צוותים של עד חמישה צעירים וצעירות קוד תוכנה, המתחרה עם הקודים שפיתחו צוותים אחרים, בזירה וירטואלית ובכמה סבבים. בכל סבב זוכה הקוד ששורד אחרון בזירה. בתחרות קודגורו-אקסטרים השתתפו השנה כ-250 מתמודדים בכ-80 צוותים. התכנות בתכנית קודגורו-אקסטרים מחייב שליטה בשפת אסמבלי, ולכן מארגנת העמותה קורסי לימוד של השפה.

המכינות 'קדם-צבאיות' של 'דרך הכפר'

'דרך הכפר' מפעילה שתי מכינות קדם-צבאיות, הפונות באופן ייחודי לצעירים וצעירות שבגלל פערים חברתיים וכלכליים מתקשים להשתלב בצורה מיטבית בצבא ולממש את יכולותיהם. העמותה מפעילה את 'ימין אורד' – מכינה קדם-צבאית לבנים לפיקוד ומצוינות חברתית, ואת מכינת הבנות 'ישראלית' במגדל העמק. מרבית המשתתפים במכינות 'דרך הכפר' הם עולים יוצאי אתיופיה או בנים לקהילה זו, והשאר – עולים יוצאי חבר העמים ותפוצות נוספות, לצד ילידי הארץ מרקע של סיכון. התהליך החינוכי במכינה משלב עבודה על מרכיבי אישיות של הפרט עם לימוד עיוני והתנסות חווייתית לצורך גישור על הפערים

הקיימים בין החניכים לבין בני גילם. ההישגים המרשימים של המכינות ניכרים בהשתלבות המוצלחת של בוגריהן במסגרת הצבאית: כ-90% מבוגרי מכינת 'ימין אורד' שובצו לשירות ביחידות קרביות, כולל סיירות מובחרות; כ-30% נבחרו לתפקידי פיקוד; וכ-7% הגיעו לתפקידי קצונה.

מכון דוידסון לחינוך מדעי

מכון דוידסון לחינוך מדעי, הזרוע החינוכית של מכון ויצמן למדע, עוסק בטיפוח החינוך המדעי טכנולוגי בישראל, וקהל היעד לפעילויותיו כולל תלמידים, מורים ואת הציבור הרחב.

להלן מספר דוגמאות לתכניות בלתי פורמליות המתקיימות במכון דוידסון:

- **מפגשים והרצאות לציבור הרחב** – במסגרת תחום מפגשי מדע. מטרת המפגשים הן הגברת המעורבות הציבורית בנושאים מדעיים וטכנולוגיים, עידוד הקשר בין המדע והמדענים לבין הקהל הרחב ויצירת מסגרת למפגשים שבהם יוכל כל אדם ללמוד ולהכיר נושאים מחזית המדע, להשתתף, לשאול שאלות ולהביע דעה.
- **תחרויות מדעיות ומחנות מדע** – מכון דוידסון מקיים מדי שנה בתחומי מדע שונים מגוון תחרויות המיועדות לבני נוער מצטיינים מהארץ ומחו"ל: טורניר הפיזיקה ע"ש שלהבת פריאר (טורניר פריצת הכספות), סדנת מדע ע"ש עמוס דה שליט ועוד.
- **העשרה למצטיינים ולכלל בני הנוער** – תכנית החוקרים הצעירים מיועדת לבני נוער מצטיינים בעלי סקרנות ומוטיבציה המעוניינים לגלות את עולם המחקר המדעי. התכנית היא רב-תחומית ומאגדת בתוכה פעילויות בביולוגיה, פיזיקה, כימיה, מתמטיקה ו"מה שביניהן". 'ניצוצות מדע' ע"ש משה פרגמנט ז"ל היא תכנית רב-שנתית לקידום מדעי וטכנולוגי של תלמידים יוצאי אתיופיה מתוך מטרה להובילם בעתיד ללימודים גבוהים בתחומי המדעים. המשתתפים בתכנית נדרשים לשלם סכום סמלי בלבד, מפני שהתכנית מסובסדת על ידי כספי תורמים ועל ידי מכון דוידסון.

יזמים צעירים ישראל

'יזמים צעירים ישראל' הוא ארגון ללא מטרת רווח שעוסק בחשיפתם של צעירים לעולם העסקים והיזמות, מאפשר להם להתנסות בו ומסייע להם בהבנתו. הארגון מבקש להנחיל לצעירים רבים בכל רחבי המדינה יסודות לחיי יצירה, יזמות ועסקים. במהלך שנת הלימודים שבה הארגון מפעיל את התכנית 'יזמים צעירים' – עושים עסקים הוא מלמד וחושף צעירים לתכנים נוספים, הקשורים ביסודות אלה. בתכנית זו התלמידים מתנסים במחזור חיים מלא של חברה עסקית משלהם: גיוס הון ראשוני, גיבוש רעיון למוצר או שירות, מינוי של בעלי תפקידים, פיתוח, ייצור, שיווק, פרסום ומכירות – עד פירוק החברה וחלוקת רווחים. המוצרים והשירותים הם פרי יזמה, תכנון ופיתוח של התלמידים במסגרת חופשית של מודל תעשייתי. במסגרת התכנית נפתחות בפני בני הנוער אינספור אפשרויות לאפיקי עשייה, פיתוח יכולות וכישורים אישיים, השתלבות בעבודת צוות, פיתוח רעיונות ומימושם ויצירת קשרים עסקיים עם חברות פעילות במשק. התכנית מתקיימת במתכונת שנתית בקבוצות של 15–20 חניכים ובהנחיית מורה מלווה מטעם בית הספר, מנחה מעולם העסקים המקדיש את זמנו בהתנדבות או סטודנטים. בנוסף, הארגון מפעיל תכניות נוספות בחינוך הבית-ספרי.

חינוך חברתי במעגן מיכאל

מערכת החינוך הבלתי פורמלי של קיבוץ מעגן מיכאל נמצאת בקיבוץ שיתופי ובו כ-300 ילדים ונערים. במערך החינוך הבלתי פורמלי עובדים כ-18 מדריכים. המטרה המרכזית של החינוך החברתי היא להיות מערכת השואפת למצוינות מקצועית ומובילה חינוך חברתי הומניסטי באמצעות מגוון חוויות מעצימות ומשמעותיות – לחניך, לשכבה ולצוות – תוך מעורבות ושותפות בקהילה. מערכת החינוך החברתי פועלת בעיקר במסגרת שישה מועדונים המחולקים לפי קבוצות גיל. במשך שנת הלימודים פתוחים המועדונים שישה ימים בשבוע אחרי שעות בית הספר, ובזמן החופשות מבית הספר הם פועלים חמישה ימים בשבוע. במועדונים אלו מוצעות פעילויות הפוגה מהנות אחרי יום הלימודים וגם פעילויות ערכיות כגון שבוע הכנה לבחירות, מפגש עם חרדים ובני קיבוצים אחרים ועוד. תקציב החינוך הבלתי פורמלי עומד על כ-3,000,000 ש"ח בשנה והקיבוץ מממן את כולו.

שומרי משפט: רבנים למען זכויות אדם

ארגון זה עוסק בפעילות חינוכית מגוונת, במסגרת מערכת החינוך הפורמלית והלא-פורמלית כאחד. את הפעילות מעבירים רבנים ורבנות מכל הזרמים היהודיים. מטרתו החינוכית היא להשמיע בחברה בישראל קול יהודי דתי ולפעול לקידום זכויות אדם באשר הוא אדם. הפעילות מכוונת לציבור המחנכים בישראל, לתלמידים, לחניכי המכינות הקדם-צבאיות, לסטודנטים ולקבוצות אחרות. נושא זכויות האדם אינו עומד על סדר היום של מערכות החינוך לגוניהן בישראל, וכשאלה נשענות על המסורת והמורשת היהודית – על אחת כמה וכמה. מחלקת החינוך של הארגון מפעילה עבור חניכי המכינות הקדם-צבאיות סיורים מודרכים לדרום הר חברון ולדרום תל אביב, מקיימת בתי מדרש לזכויות אדם באוניברסיטה העברית ובמכללת עמק יזרעאל ואת פרויקט 'אזרחיות לשוויון' במכללת ספיר.

נספח ד': תקצירי סקירות מדעיות²⁷

חינוך בלתי פורמלי בספריות, מוזיאונים, ספורט ומוזיקה

איתי ארצי

הקדמה

גופים רבים מפתחים ומפעילים במרחביהם פעילות חינוכית בלתי פורמלית הדומה במאפייניה לפעילות הנחשבת לחינוך בלתי פורמלי, גם אם הגופים עצמם אינם מגדירים עצמם כשותפים לשדה החינוך הבלתי פורמלי. סקירה זו כוללת דוגמאות של גופים כאלה, גופים שבהם מתקיימת פעילות חינוכית-קהילתית המתעלת את הפעילות התרבותית או הספורטיבית כדי לעודד תלמידים לרכוש כישורים חברתיים, לגבש תחושת מסוגלות, לחזק את הביטחון העצמי או לשפר את הרגלי הלמידה באמצעות התנסות.

תקציר זה מתאר מודלים מתחום המוזיאונים, הספריות וארגוני הספורט והמוזיקה – שמצליחים לרתום את הפעילות שהם מציעים לטובת פעילות חינוכית-ערכית. הסקירה מבקשת להצביע על הפוטנציאל החינוכי-קהילתי הקיים במוסדות שונים ולהדגים כיצד הוא מגיע לכדי מימוש. הסקירה אינה מתיימרת להקיף את כל התחום של החינוך הבלתי פורמלי במסגרות תרבותיות וספורטיביות, אלא להצביע על הפוטנציאל החינוכי-קהילתי הקיים במוסדות שונים ולהדגים כיצד הוא בא לכדי מימוש בצורות שונות בארגונים נבחרים.

ספריות

ספריית 'שער ציון' – בית אריאלה: ספריית בית אריאלה היא הספרייה המרכזית של תל אביב-יפו; רשת הספריות של תל אביב מונה 21 ספריות נוספות. לבית אריאלה כ-9,000 מנויים, ואילו כלל מנויי הספריות בתל אביב מונים כ-35,000. בשנים האחרונות עדכנה הספרייה את התפיסה המנחה אותה והיא שוקדת על הכנסת שינויים שונים במבנה, באוספים ובשירותים על מנת להמשיך ולהיות רלוונטית בעידן הדיגיטלי. כבר מראשית דרכו פעל בבית אריאלה מרכז תרבות שהציע פעילויות תרבות והעשרה מגוונות למבוגרים ולילדים. מרכז התרבות בבית אריאלה יוצר בעצמו את התכניות התרבותיות-חינוכיות שהוא מציע: (1) סדנאות כתיבה המיועדות למבוגרים ולילדים; (2) קורסים בתחומים ובנושאים מגוונים: ספרות, אמנות, יהדות, קולנוע, מחול, פילוסופיה ועוד; (3) מופעי תיאטרון ומוזיקה, שעות סיפור, הצגות וסדנאות לילדים בזיקה לספרים ולספרות; (4) סדנאות מקצועיות להכשרת מספרי סיפורים. בשנה האחרונה נפתח בספריית הילדים מיזם ייחודי המכונה 'מייקטק' – מקום לעשייה דיגיטלית. זהו מרכז חדשני לנוער, שמציע מגוון תוכנות ליצירה דיגיטלית, לקבוצות וליחידים, ובו מתקיימות סדנאות יצירה ממוחשבת פיזית-דיגיטלית.²⁸

הספרייה הציבורית של שיקגו: ברשת הספריות הציבוריות של שיקגו יש כ-5.7 מיליון ספרים²⁹ שפרוסים ב-80 סניפים. בשנת 2015 ביקרו בספרייה כ-4.5 מיליון מבקרים. הספרייה מבקשת ליצור "מרחב שלישי" שאינו העבודה או הבית, שבו אנשים יוכלו לשפר את חייהם, לצרוך בידור ותרבות ולפתח את האינטלקט. הספרייה ממומנת על ידי הקרן של הספרייה הציבורית בשיקגו, שתומכת בפיתוח אוסף הספרים של הספרייה וביזמות טכנולוגיות שמנגישות את הספרייה ומשאביה לכלל תושבי שיקגו. כדי להגשים את החזון בפועל, הספרייה

²⁷ הסקירות המלאות נמצאות באתר המרשתת של היזמה למחקר יישומי בחינוך.

²⁸ מתוך אתר המרשתת של ספריית 'שער ציון' – בית אריאלה והספריות העירוניות, ריאיון שנערך עם מרים פוזנר, מנהלת ספריית 'שער ציון' – בית אריאלה ומחלקת הספריות של עיריית תל-אביב-יפו בתאריך 17.8.2015. המידע על המייקטק נלקח מתוך יעל חלק, הפרויקט שמצליח להכניס ילדים לספריות, הארץ, 6.5.2015, נדלה בתאריך 18.8.2015.

²⁹ מתוך אתר המרשתת של התאגדות הספריות בארצות הברית, ALA – American Library Association, 9.8.2015.

מפעילה תכניות רבות, חלקן – מעבדת יוצרים-מייקרים (makers) ו־Summer Learning Challenge (אתגר הלמידה בקיץ) – בעלות זיקה לחינוך הבלתי פורמלי.

מוזיאונים

מוזיאון פתח תקוה: מוזיאון פתח תקוה הוא מוזיאון חברתי ששואף לאצור תערוכות חברתיות הנושאות ביקורת חברתית במגוון נושאים. בשל כך שואפת גם מחלקת החינוך לחבר את הקהילה למוזיאון ואת המוזיאון לקהילה. מחלקת החינוך של המוזיאון שואפת להוות גשר בין התערוכות המוצגות במוזיאון לבין קהל המבקרים. תפקידה של מחלקת החינוך רחב יותר מאשר הדרכה בתערוכות המתחלפות, עובדה המאפשרת לה להתפתח כגוף שמבצע עבודה קהילתית באמצעות האמנות. מחלקת החינוך מבקשת לתווך את התערוכות שבמוזיאון לקהל המבקרים, ולקשר אותן למציאות החיים היומיומית בישראל. המוזיאון מפעיל את 'הסדנא', מרכז חוגים שכולל חוגי אנימציה ממוחשבת וקומיקס, עיצוב, חוג צילום מקצועי לילדים המשלב גם צילום בטלפון חכם וחוגי דרמה ואמנות. מחלקת החינוך של המוזיאון פועלת גם במרכזי נוער וקהילה ברחבי העיר, מלווה מאבקים חברתיים ואזרחיים ומאפשרת לאזרחים להביע מחאה וביקורת בעזרת האמנות.³⁰

מוזיאון אאוריקה, אנגליה: מוזיאון הילדים הלאומי של אנגליה מזמין ילדים בני 0 עד 11 ובני משפחותיהם לשחק כדי ללמוד ואת בני משפחותיהם המבוגרים יותר ללמוד לשחק באמצעות מאות מוצגים. המומחיות של המוזיאון היא עידוד למידה בלתי פורמלית באמצעות משחק, שמפתח את הכישורים החברתיים והתקשורתיים והדמיון ומחזק את הביטחון העצמי. עבור המוזיאון, המשחק אינו מיועד בהכרח לילדים, אלא משמש אמצעי ללמידה בלתי פורמלית מחוץ לבית הספר. המוזיאון מאפשר למבקריו ללמוד ולשחק באופן חופשי, או במסגרת מגוון רחב של תכניות מאורגנות וחוגים. הפעילות השוטפת של המוזיאון ממומנת על ידי דמי הכניסה, ואילו פעילויות פיתוח נרחבות ממומנות על ידי קרנות פילנתרופיות וקרן הצדקה של המוזיאון.³¹

ספורט

ערכים בספורט: עמותת ערכים בספורט החלה לפעול בשנת 2011, במטרה לקדם חינוך ערכי דרך מסגרות הספורט הקיימות. העמותה מניחה כי במסגרת מועדוני הספורט יש בישראל כרבע מיליון בני נוער שמעורבים בפעילות ספורטיבית, אך במרבית מועדוני הספורט החינוך הערכי נדחק הצידה לטובת מטרה מרכזית אחת – הניצחון. בשנת 2013 הפעילה העמותה ברחבי הארץ עשרה מרכזי פעילות אשר השפיעו על למעלה מ-7,000 ילדים ובני נוער ועל כ-300 מאמנים המתאמנים במועדוני ספורט. העמותה מפעילה תכניות רבות ומגוונות לשחקנים, מאמנים והורים.³²

Peace Players International: שחקני השלום הוא ארגון אמריקאי שפועל באזורי סכסוך, מפגיש ילדים השייכים לצדדים שונים בסכסוכים דתיים, אתניים ותרבותיים, ובאמצעות משחק הכדורסל ופדגוגיה המשלבת חינוך ליישוב סכסוכים ומנהיגות – מבקש לפתח חברות וכבוד הדדי ביניהם. הארגון נוסד בשנת 2001 ומניח כי ילדים שמשחקים ביחד יכולים ללמוד לחיות ביחד. הארגון מגייס את אימוני הכדורסל

³⁰ מתוך אתר המוזיאון במרשתת וכן מראיון עם רעות פרסטר, מנהלת מחלקת החינוך של המוזיאון שהתקיים בתאריך 17.8.2015 ומרעות, פרסטר (2014). המדריך כלוויין: מחלקת החינוך במוזיאון פתח תקוה כמובילה שיתופי פעולה בקהילה. *פלטפורמה – כתב עת לחינוך מוזיקלי*, גיליון מס' 7, 18.8.2015.

³¹ מתוך אתר המוזיאון במרשתת, Eureka!, 16.8.2015.

³² מתוך אתר המרשתת של הארגון, 24.8.2015.

להדגמת האופן שבו ניתן ליישב סכסוכים, לשנות עמדות ולשבור סטראוטיפים על הצד השני. התוכנית פועלת באופן קבוע לאורך כל השנה בצפון אירלנד, דרום אפריקה, ישראל והגדה המערבית (יהודה ושומרון) וקפריסין. מאז שנת 2001 השתתפו בתוכנית כ־65,000 ילדים והוכשרו למעלה מ־1,100 מנהיגי נוער. התוכנית אינה מבקשת להצמיח ספורטאים מצטיינים בלבד, אלא לחנך ולאחד בין קהילות שנמצאות בסכסוך, ולהפוך ילדים ל"שחקני שלום".³³

חינוך מוזיקלי

עמותת מקור: עמותת מקור מבקשת לקדם ולהעצים בני נוער בסיכון באמצעות המוזיקה. מטרת העמותה היא להיעזר בכוח המשיכה העצום של המוזיקה כדי להעניק לכל נער ונערה אפשרות לביטוי והגשמה. עבור העמותה, המוזיקה מאפשרת הבעה, ביטוי רגשי וקשר אנושי. המוזיקה מאפשרת קשר לבני נוער אחרים ולקהילה כולה, מתוך חדווה, רצון, מחויבות ונתינה. חזון זה בא לידי ביטוי בשלוש תכניות: **פרויקט 'אופק מוזיקלי'** שמטרתו להקים ולהפעיל ברחבי הארץ מרכזי מוזיקה להעצמת בני נוער המצויים במצבי סיכון או כאלה המגיעים מרקע של מצוקה חברתית-כלכלית. **תכנית של"מ** (שירות לאומי מוזיקלי) היא תכנית שירות לאומי מוזיקלי המיועדת לבעלי פטור משירות צבאי בעלי הכשרה וניסיון מוזיקליים. **קורסים בקהילה** מופעלים על ידי עמותת מקור בתחומי המוזיקה וניתנים להפעלה על ידי תכנית היל"ה ביחידות קידום הנוער העירוניות. הקורסים כוללים פרויקט להקה, קורס די. ג'יי, קורס כתיבה והלחנה, קורס סאונד וקורס ראפ.³⁴

El Sistema: מודל שהתפתח בוונצואלה ומשתמש במוזיקה ככלי לשינוי חברתי שבאמצעותו בני נוער יכולים להתפתח כמוזיקאים מצטיינים ובמקביל לשפר את סיכויי החיים של רבים המגיעים מרקע חברתי-כלכלי נמוך. התוכנית אינה מעוניינת לפתח מוזיקאים בלבד, אלא אזרחים אחראים התורמים לקהילתם, בין היתר באמצעות המוזיקה. הגישה של אל סיסטמה לחינוך מוזיקלי מדגישה את ההשתתפות בהרכבים מוזיקליים כבר מהגיל הרך ועד גילי הנוער. חלק מרכזי בלמידה הוא הופעה מול קהל כדי לחזק את הביטחון העצמי וכדי ללמוד מביצועים של מוזיקאים עמיתים. מרבית המורים של אל סיסטמה הם תלמידים לשעבר, מפני שהם מיטיבים להכיר את המשימה החינוכית-חברתית והמוזיקלית.³⁵

סיכום

סקירה זו הצביעה על מספר קטן של מוסדות חברתיים-קהילתיים מישראל וממדינות אחרות שבהם מתקיימת פעילות חינוכית בלתי פורמלית. הסקירה הציגה בעיקר מוסדות שהפעילות העיקרית שלהם לא מוגדרת באופן מובהק כחלק ממערכת החינוך ולכן מרביתם לא נוטים להשתמש במושג 'חינוך בלתי פורמלי'. עם זאת, הם מציעים פעילות חינוכית הדומה במטרותיה, בתכניה ובדרכי הפעולה שלה לדגם המוכר של החינוך הבלתי פורמלי. הזיהוי בין המוסדות והארגונים השונים שנסקרו ובין שדה החינוך הבלתי פורמלי מאפשר חשיבה מחודשת על גבולותיו של שדה החינוך הבלתי פורמלי, חשיבה שבמסגרתה ניתן לכלול בו פעילויות נוספות המופעלות על ידי ארגונים שאינם נחשבים לחלק ממערכת החינוך, ספריות ומוזיאונים למשל. חלק מסוד הצלחתם של המוסדות שנסקרו כאן הוא שמרביתם לא שייכים לשדה החינוכי ולכן מתאפשר להם לתרגם תובנות הנלמדות במהלך הפעילות התרבותית או הספורטיבית – למסרים חינוכיים וחברתיים.

³³ מתוך אתר המרשתת של הארגון, PeacePlayers International, 16.8.2015.

³⁴ מתוך אתר המרשתת של העמותה, 24.8.2015.

³⁵ מתוך אתר המרשתת של הארגון, El Sistema, 24.8.2015.

חינוך בלתי פורמלי לילדים ובני נוער במבשרת ציון: תמונת מצב, אפריל-מאי 2015

צופיה חברוני

סקירת הפעילות החינוכית הבלתי פורמלית במבשרת ציון נועדה להציג את הפעילויות המתקיימות במועצה לפעוטות, ילדים ובני נוער בני 0-14 וכן להבין אילו מטרות הן נועדו לשרת, באיזו תדירות הן מתקיימות, מי מממן אותן וכמה משתתפים בהן. המטרה בעת איסוף הנתונים הייתה לייצר תמונת מצב מקיפה ככל הניתן על פעילויות בלתי פורמליות במבשרת ציון בתקופת זמן מוגבלת. המידע נאסף באמצעות הרשתות החברתיות ואתרי אינטרנט של ארגונים שונים, שיחות עם אנשי מפתח ברשות ותצפיות. הארגונים והמוסדות שנסקרו הם: תנועות נוער, בתי ספר, עמותות, קהילות ייחודיות, הספרייה והמוסיקון. לצורך הסקירה קוטלגו הפעילויות לפי הקטגוריות הבאות: מטרות, תדירות, שיתופי פעולה עם גופים אחרים, מספר משתתפים ממוצע, מעורבות הורים, עלות השתתפות, מספר מדריכים ומעורבות מתנדבים. בסוף תקופת החיפוש נאסף מידע מכ-35 ארגונים, שהציעו כ-200 פעילויות לאוכלוסיית היעד.

ממצאי הסקירה עולה כי מטרות הפעילות השכיחות ביותר היו לימוד, חוויה וחינוך מוזיקלי. כן עולה כי ארגונים בתוך מבשרת משתפים פעולה זה עם זה וכי המועצה המקומית ממעטת להציע פעילויות בעצמה, אך היא מרבה לשתף פעולה ולתמוך בפעילויות שמציעים ארגונים אחרים. ניתוח הפעילויות מלמד גם כי מעורבות ההורים בהן היא מועטה, ומעניין לא פחות: גם אוכלוסיית היעד של הפעילות – ילדים ובני נוער – ממעטת להשתתף בה. מבחינת עלויות, כמחצית מן הפעילויות שנסקרו היו ללא תשלום.

החינוך הבלתי-פורמלי בגרמניה, בהולנד ובמחוז אונטריו בקנדה

פרופ' זהבית גרוס וד"ר מירי גולדרט

מטרת הסקירה הייתה לרכז מידע בנושא החינוך הבלתי פורמלי במדינות גרמניה והולנד ובמחוז אונטריו בקנדה. מהסקירה עולה שגוברת ההכרה בפעילויות בלתי פורמליות כתכניות מניעה וכתכניות התערבות למיגור תופעות חברתיות שליליות ולהצמחת חברה סולידרית יותר. מהסקירה גם עולה שהחינוך הבלתי פורמלי פועל במקומות שנסקרו בשלושה צירי פעולה עיקריים: המקצועי, החברתי והאישי. לעומת גרמניה, שבה מופעל החינוך הבלתי פורמלי באופן בולט יותר בהקשר המקצועי, בהולנד ניתן לראות דגש רב יותר על התחום החברתי-קהילתי-תרבותי, ובקנדה בולט ההיבט האישי (בעיקר במשמעות של well being). בשלושת המקומות ניתן לראות תהליכים מואצים של מתן אקרדיטציה לפעילות בלתי פורמלית המעוגנת בחוק, ממסדת את הפעילות ואולי אף הופכת אותה לפחות בלתי פורמלית בהגדרה.

רוב התכניות הבלתי פורמליות המוצעות בשלושת המקומות הן פעילויות בעלות אופי מניעתי יותר משכן בעלות אופי התערבותי. זאת ועוד: מהמחקרים והסקרים עולה כי בשלושת המקומות מתרחשת צמיחה של תכניות המשלבות בין החינוך הפורמלי לבין החינוך הבלתי פורמלי. דוגמאות לשילוב כזה הם בתי הספר הקהילתיים בהולנד ובתי הספר 'לאורך כל היום' בגרמניה. האחריות לתחומי הפעילות של החינוך הבלתי פורמלי נחלקת בשלושת המקומות בין כמה משרדים ממשלתיים. בגרמניה למשל השר לענייני משפחה, אזרחים ותיקים, נשים ובני נוער אחראי על רווחתם של ילדים ובני נוער, ושר החינוך המדע והטכנולוגיה, אחראי על מדיניות, תיאום וחקיקה של הכשרה חוץ-בית-ספרית ולמידה המשכית. בהולנד משרד הבריאות, הרווחה והספורט אחראי על מדיניות הנוער וכן על תחום ההתנדבות, ומשרד החינוך, התרבות והמדע אחראי על תכניות ההכשרה. גם באונטריו התכניות הבלתי פורמליות נחלקות בין כמה משרדים ממשלתיים: משרד החינוך, משרד התיירות, התרבות והספורט, המשרד לשירותי ילדים ונוער ומשרד הבריאות.

בהולנד ההכרה בלמידה לא פורמלית ובלתי פורמלית מתייחסת בעיקר להכשרה מקצועית, ללמידת מבוגרים ולמיגור אבטלה (Nuffic, 2008; Statistics Netherlands, 2014). המונח הנפוץ בהקשר זה בהולנד הוא למידה לאורך החיים (LLL – Life Long Learning). בגרמניה מכוונת מדיניות הנוער להעלאת ההשתתפות ולהעלאת רמת החינוך בכל גרמניה. המונח הנפוץ בגרמניה הוא (Continuing) CET (Education Training). באונטריו הפעילות הבלתי פורמלית מוצעת בחסות פרויקטים שמטרתם לקדם בריאות, אך גם בחסות תכניות חוץ-קוריקולריות להעצמת המשתתפים.

אחת הדוגמאות להרחבת התחום היא ההתנדבות הענפה בשוק העבודה, שנפוצה מאוד בשלוש המדינות. בגרמניה 37% מהאוכלוסייה בגילים 14–24 הם מתנדבים. בהולנד היקף ההתנדבות רחב ועומד על 50% בקרב גילאי 15 ומעלה (Statistics Netherlands, 2015). חשיבות ההתנדבות באה לידי ביטוי גם בהכרה של החזר הוצאות ובהכללת סעיף של ניסיון התנדבותי בטופס ה-Europass שממלאים המועמדים ללימודים גבוהים בהולנד. פעילות בתחום זה נפוצה גם בקנדה. נמצא שעובדים מתנדבים תורמים באופן משמעותי לכלכלה ומייצגים 11% משוק העבודה (Vezina & Crompton, 2012). כן נמצא שהסיבות הנפוצות ביותר להתנדבות הן מימוש הכישרים והניסיון, מעורבות בתחום שמשפיע על האישיות והאפשרות לשפר את הזדמנויות העבודה (Duguid, Sladed & Schugurensky, 2006).

נמצא כי לאחרונה התרבו תכניות הפועלות בבתי הספר ומשלבות בין החינוך הפורמלי לבין החינוך הבלתי פורמלי. כך לדוגמה, כחלק מהתפיסה הכלכלית-חברתית שמעודדת נשים להיות חלק ממעגל העבודה, מוצעות תכניות בלתי פורמליות שמאריכות את יום הלימודים בתכניות חוץ-קוריקולריות כגון בתי הספר הקהילתיים בהולנד או בתי הספר 'לאורך כל היום' (All Day School) הפועלים בגרמניה. שתי תכניות אלו משלבות בין החינוך הפורמלי לבין תוכניות חוץ-קוריקולריות ומרחיבות את תרבות הפנאי. בהולנד למשל

פועלים למעלה מ־1,600 בתי ספר קהילתיים ושני שלישי מהילדים משתתפים אחר הצהריים בפעילות חוגית במועדונים השונים. גם 'בתי הספר לאורך כל היום' בגרמניה מרחיבים את הפעילות הבית־ספרית ומציעים חוגים לימודיים כגון הוראה מתקנת וחוגים כגון ספורט, תאטרון, אמנות, מוזיקה, גינון ותכניות קהילתיות של ארגוני נוער.

בכל אחת מהארצות נמצאו פעילויות העשרה כגון מוזיקה, ספורט ואמנות, המוצעות במעונות היום, וכן חוגים ופעילויות משותפים להורים וילדים, הפועלים במרכזי הפנאי לגיל הרך. בהולנד נמצא כי המכון ההולנדי תומך בתכניות המעשירות את ההורים כמחנכים ובעיקר בתכניות ביתיות, העוסקות במוכנות לקריאה (Kalthoff, 2010). יש גם תכניות שמאפשרות ב־זמנית מרחב של מפגש בין הורים ומרחב של משחק לילדים, לדוגמה ABCDE, Mama Café Delft ו־The Simpatiche Canaglie Playgroup. שמיעדות לילדים בגיל 0–4. תכניות אלו מעניקות לילדים המשתתפים הזדמנויות למשחק עם ילדים אחרים ולפיתוח כישורים שפתיים, בזמן שלהוריהם יש הזדמנות לשוחח על הורות וליהנות ממפגש חברתי. גם במחוז אונטריו יש תכניות דומות לגיל הרך ותכניות המוצעות על ידי המרכזים לגיל הרך (Ontario Early Years Centre). התכניות מיועדות לגילאי 0–6 ונועדו לקדם התפתחות אישית, כישורים חברתיים ומוכנות לבית הספר.

בשלושת המקומות הנסקרים פועלים גופים ייצוגיים של ארגוני הנוער. מועצת הנוער הפדרלית הגרמנית (DBJR – The German Federal Youth Council) כוללת 26 ארגוני נוער ו־16 מועצות וארגוני סטודנטים. לפי תפיסת הגופים הייצוגיים, תפקידם של ארגוני הנוער להוות לא רק קבוצות חברתיות לפעילויות בזמן הפנוי, אלא גם מרכזי למידה, בנפרד ובנוסף ללמידה שמתרחשת בבתי הספר. בהולנד רווחת התפיסה שבני נוער וצעירים בני 13–25 יכולים להיות מעורבים בחברה האזרחית ולחוות דעתם בסוגיות המעסיקות אותם. לשם כך יש גופים מקומיים שמעודדים מעורבות כזאת, למשל מועצות תלמידים רשותיות (Local Youth Council) וראשי ערים לנוער (Youth Mayors). כמו כן, החל מ־2001 פועלת מועצת הצעירים הלאומית (The Dutch Youth Council), הכוללת נציגים מ־25 ארגוני נוער פוליטיים, ארגוני סטודנטים וארגונים חברתיים. בקנדה מציע משרד החינוך המחוזי שלוש תכניות בתחום מנהיגות התלמידים: מועצת התלמידים המייעצת לשר (Minister's Student Advisory Council), פורומים של תלמידים (Student Forums) ופרויקט Speak Up שנועד לתמוך בקהילות למידה של תלמידים. לצד הפעילות השוטפת מציעים ארגוני הנוער ותנועות הנוער תכניות קיץ, שהבולטת מהן בהיקפה ובפרסומיה היא התכנית של מחנות הקיץ.

לסיכום ניתן לומר כי מהסקירה מתברר כי ההכרה בחינוך הבלתי פורמלי מלווה בחקיקה שהופכת חלק ממנו למחויב על פי חוק. מהסקירה עולה שהחינוך הבלתי פורמלי פועל בשלושה צירי פעולה עיקריים: המקצועי, החברתי והאישי. בגרמניה החינוך הבלתי פורמלי מופעל באופן בולט יותר בהקשר המקצועי, בהולנד מושם דגש חזק יותר על התחום החברתי־קהילתי־תרבותי ואילו בקנדה בולט היבט הרווחה האישית (well being). בכל המדינות אפשר לראות תהליכים מואצים של מתן אקרדיטציה לפעילות בלתי פורמלית המעוגנת בחוק, ממסדת את הפעילות ואולי הופכת אותה לפחות בלתי פורמלית על פי ההגדרות הרווחות בספרות. מבחינה זו התמונה שונה מזו של הנעשה בישראל, שבה הפעילות החינוכית הבלתי פורמלית מדגישה את היבט הערכי ואת הדינמיקה שבין פרט, קבוצה וקולקטיב. רוב התכניות הבלתי פורמליות המוצעות במדינות הנסקרות הן פעילויות בעלות אופי מניעת, ומיעוטן פעילויות בעלות אופי התערבות.

תקצירי קורות חיים של צוות המומחים

פרופ' שלמה רומי, יו"ר

עמד בראש בית הספר לחינוך וכיום הוא ראש המכון לחינוך ולמחקר קהילתי באוניברסיטת בר אילן. הוא פסיכולוג חינוכי בהכשרתו. את התואר הראשון והשני השלים במחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטת בר אילן. תחומי המחקר שלו הם החינוך הבלתי פורמלי, מאפייניו וזיקתו לחינוך הפורמלי. כן הוא עוסק בחקר מאפייני נוער במצבי סיכון, ולאחרונה ראה אור הראשון משני ספריו העוסקים בילדים ומתבגרים במצבי סיכון בישראל. פרופ' רומי עוסק גם בנושאים מתחום הפסיכולוגיה החינוכית כגון אופני ניהול כיתה ושילוב של ילדים ומתבגרים בעלי צרכים מיוחדים במסגרות נורמטיביות. בעל תואר שלישי מן הקולג' ללימודים מתקדמים בחינוך (O.I.S.E.), אוניברסיטת טורונטו, קנדה, 1988.

נסרין חדאד חאג' יחיא

סטודנטית לתואר שלישי בגאוגרפיה חברתית בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. בעבודת הדוקטורט שלה היא בוחנת את ההשפעה של חסמים חברתיים על חוסר מעש של צעירים ערבים בני 18-22 בימינו ועל הבניית אוריינטציית העתיד שלהם. חדאד חאג' יחיא עוסקת בהשתלבות המיעוט הפלסטיני-ערבי במרחב הישראלי. היא מרכזת את פעילות החינוך הערבי במכון מרחבים ומובילה את המיזם 'שילוב מורים ערבים בבתי ספר יהודיים'. מתחילת 2012 היא משמשת חוקרת בפרויקט יחסי יהודים-ערבים במכון הישראלי לדמוקרטיה. בעלת תואר שני מהחוג לגאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב, 2012.

פרופ' גד יאיר

פרופסור לסוציולוגיה וחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים. בעבר שימש המנהל האקדמי של תכניות המוסמך בבית הספר לתלמידי חו"ל, וכיום הוא מכהן כמנהל המכון לחקר הטיפוח בחינוך באוניברסיטה העברית. פרופ' יאיר עומד בראש הקתדרה למחקר חינוכי ע"ש לואי ואן וולנס. מחקריו עוסקים בתחום של מוטיבציה ואי-שוויון חינוכי, וכן בתאוריה הסוציולוגית בהקשרים תרבותיים. בשנים האחרונות התרחבו מחקריו לתחום של חוויות מפתח חינוכיות והשפעותיהן ארוכות-הטווח על בוגרים. בעל תואר שלישי בסוציולוגיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים, 1994.

ד"ר חגית קליבנסקי

מרצה במכללה האקדמית בית ברל ובמכללה האקדמית לחינוך חמדת הדרום. במחקרה היא עוסקת בעיקר בחינוך בלתי פורמלי ובהיסטוריה של החינוך בארץ ישראל ובמדינת ישראל. מוקדי מחקרה בתחום החינוך הבלתי פורמלי הם ההיסטוריה של החינוך הבלתי פורמלי והמדיניות שעל פיה נוהל וכן שילוב של צעירים בעלי מוגבלויות בחינוך הבלתי פורמלי ותרומתו לשינוי עמדות בקרב צעירים ללא מוגבלות. בעלת תואר שלישי במדיניות החינוך הבלתי פורמלי בישראל מאוניברסיטת תל-אביב, 2005.

תקצירי קורות חיים של מרכזי הפעילות

איתי ארצי

בעל תואר ראשון מבית הספר לחינוך ומהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים (2012) ותואר שני בסוציולוגיה מהאוניברסיטה העברית (2014). בעבר שימש עוזר מחקר במחלקות שונות באוניברסיטה העברית ועוזר הוראה בבית הספר לחינוך ובמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה. לומד לקראת תואר שלישי בסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

ד"ר נעמי מנדל-לוי

בעלת תואר שני במדע המדינה מאוניברסיטת בריטיש קולומביה (UBC) בוונקובר, קנדה (2001) ותואר שלישי במדע המדינה מהאוניברסיטה העברית (2008). עסקה בפיתוח תכניות לימודים לקבוצות מרובות-תרבויות ובעריכת חומרי לימוד במדע המדינה. הדריכה ילדים ובני נוער במסגרות חינוכיות שונות, בהן המועצה לשלום הילד, קרן קרב והמרכזים ללימודי אזרחות ודמוקרטיה. עסקה בכתיבה ופיתוח במרכז הידע של הקרן לבריאות וסביבה, ריכזה את ועדת המומחים 'מערכת חינוך לכול ולכל אחד' ביזמה למחקר יישומי בחינוך, וכיום, במקביל לריכוז צוות המומחים, היא עובדת ביחידת המחקר והפיתוח של מכון אבני ראשה.

Informal Education for Children, Teenagers and Youth in Israel

Testimonies from the Field and a Learning Process Summary

Project Report

Coordinated and edited by

Naomi Mandel-Levy and Itai Artzi

Jerusalem, 2016

The Initiative for Applied Education Research
The Israel Academy of Sciences and Humanities